

MAKKAI LÁSZLÓ:

NAGYBIRTOK ÉS KIS GAZDASÁGOK, FÖLDESŰR ÉS PARASZTOK EURÓPÁBAN A KÖZÉP- ÉS ÚJKORBAN

Előzetes megállapítások és az előkészítés munkája

Tárgyunk az edinburghi kongresszus A 3 témájához kapcsolódik: „Paraszti szolgáltatások, dézsma és az agrártermelés mozgásai az iparosodás előtti korszak társadalmában”, és bizonyos szempontból folytatása is annak. Talán nem lesz haszontalan feleleveníteni az ottani eredményeket, melyeket most újra előveszünk, Le Roy Ladurie előadását idézve. „Kezdjük azzal a gondolattal, hogy a paraszti termelés több századon keresztül tartó magas szintje tetőfokát a 14. század elején, a pestisjárvány előtti korszakban érte el... ez a tetőzés jellemző a világ sűrűn lakott részeire a 13. század végén ... Észak-Franciaországra, talán Észak-Itáliára, és Toszkánára, Németország különböző vidékeire ... Nagyon valószínűtlen azonban, hogy e többszázados magasszintű termelés 14. századi tetőfokának megfelelőjét megtaláljuk pl. olyan országokban, mint Lengyelország, vagy általában Kelet-Európa, mely az 1300-as évek körül még igen gyér lakosságú volt ... A bekövetkező visszaesés kezdetei – melyet jóval később különböző, hosszabb lélegzetű fellendülések egyenlítenek ki, mint a 16. századi, vagy akár csak a 18. századi –, nagyjából egybeesnek a pestisjárvány eléréssel... 1320 körül a gabona-termelés tetőfokát éri el, 1450 körül 2/3-ra visszaesik, gyors felfejlődés következik be 1450 után, majd lassabb emelkedés, legmagasabb szintjére 1500 és 1560 között jutva. Úgy tűnik, hogy 1560 táján a pestisjárvány előtti termelési rendszer visszaállításával nagyjából elérték az 1320-as szintet... A 16. század képe minden országban, melyre vonatkozólag görbék állnak rendelkezésünkre, a terjeszkedés és fejlődés szempontjából bizonyos egységességet mutat, legalábbis ami az 1500–1560-as, vagy az 1500–1570 közötti korszakot illeti ... Ez a Lengyelországtól és Magyarországtól egészen Spanyolországig tapasztalható egységesség valóban feltűnő, megfelelőjét már nem találjuk meg a második fejlődési hullám idején a 18. században ... Ez a 16. századi fejlődés nem kapitalista jellegű... Az önfenntartó, kis családi gazdaságban megy végbe, amely bizonyos árumennyiséget azért piacra tud bocsátani... A 17. század krízise európai jelenség... 1640–1650 körül mindenütt a krízis jelei észlelhetők.”¹

Itt tehát két alapvető megállapításról van szó: a. a gabonatermelés konjunktúrájának egységes voltáról először Nyugat-Európában, majd később egész Európában, b. melynek fejlődési és visszaesési szakaszait a kis paraszti gazdaságok gabonatermelésében a kereskedelmi célokra fordított mennyiségek változásai határozták meg. Ebből következhetne, hogy a középkortól kezdődően, feltételezhetnénk egy egységes európai gazdasági rendszer folytatódó kialakulását és elterjedését, melynek alapsejtje a családi paraszti gazdaság és melynek összetartozását egy piachálózat biztosítja, gabonafőlöslégük elnyelésével hatókörébe vonva a kis gazdaságokat.

Ez a gazdasági rendszer tehát pontosan megfelel a Fernand Braudel által leírt „első európai világgazdaságnak”, mely a városok fellendüléséből áll, „általános lökést adva az európai fejlődésnek, mint a kovász egy dús tésztának”. De hogy ezt a szerepet a városok eljátszhassák, az csak egy „előzőleg már megszervezett agrárvilágban történhetett meg, légüres térben nem lehetett végbe”, megvoltak tehát az előfeltételei, és „ezek közül a legfontosabb volt a mezőgazdasági többlettermelés és a többlet újraelosztása.” De milyen többlet? Eleinte a városok a „földesúri uradalmak növekvő többletével, a természetben fizetett járadékokból felhalmozódott hatalmas mennyiségekkel gazdálkodtak.”²

Semmi újat nem mondunk azzal az állítással, hogy ez az „első európai világgazdaság” első fázisában azonos a feudális gazdasági rendszerrel, melyet Witold Kula úgy határoz meg, mint „egy elsősorban agrárjellegű társadalmi-gazdasági rendszert, közepes termelőerővel, gyenge piaci értékesítéssel, céhes szervezettel, melyben a termelés alapvető egységét a nagybirtok képezi; az ezt körülvevő kis gazdaságok gazdaságilag és jogilag tőle függő helyzetben vannak és a neki fizetett szolgáltatásokkal hatalmától függenek.”³ Erre válaszol Guy Bois ellentmondó meghatározása: „A rendszer jellegzetes termelési formája, vagyis az, mely a vezető szerepet játssza és mely a gazdaság növekedési ritmusát meghatározza, a kis paraszti termelés. Ezt a tényt néha elrejtette egy kizárólag intézményes szemlélet a termelés alapvető egysége /a paraszti termelés/ fölé helyezve a termelés jogi kereteit, /az uradalmat/.”⁴ Itt közbevetethetnők azt a pontosítást, hogy Kula a feudalizmust a lengyel 16–18. század oldaláról vizsgálja, míg Bois ezt a jelenséget a 14–16. századi normandiai helyzetből kiindulva elemzi, tehát más időben, más területet tanulmányoznak, és ez megmagyarázza az uradalom és a kis gazdaságok viszonyáról kialakított ellentétes szemléletüket. Szerencsére maga Guy Bois hárítja el a két koncepció egymással szembenálló voltának megtévesztő látszatát: Trierben tartott előadásában megállapítja, hogy „a feudális társadalom

nem csupán az elszigetelve szemlélt kis termelésből fejlődik tovább, hanem egy termelési forma és egy kizsákmányolás kapcsolatának összefonódásából... A rendszeren belüli termelőerők értékelésének a legmértékűbb ismérve az, hogy milyen helyet foglal el a nagybirtok keretei között a kistermelés... A feudalizmust ... a nagybirtok és a kistermelés kombinációjával lehet meghatározni.” Ugyanakkor a világgazdaság koncepcióját alkalmazza a feudális rendszerre, ami a közös gazdasági, demográfiai, konjunkturális és kereskedelmi tendenciákat illeti.⁵

Egy összefüggő feudális európai világgazdaság eszméje, ahol a központi helyet a kis termelés foglalja el a nagybirtok keretein belül: ez az előzetes tételek lényege, melyet Edinburgh után tárgyunk kidolgozásánál felhasználhatunk. A H. Van Der Wee által megszervezett előkészületek nemzeti jelentéseket irányoztak elő, hogy a jelen általános összefoglalás szerzőjének támaszul szolgáljanak,⁶ továbbá előzetes megbeszéléseket, mint a Debrecenben, Balatonalmádiban, Párizsban és Poznańban megrendezett összejövetelek. Kérdőíveket dolgoztak ki, hogy a kutatásokat a legfontosabbnak látszó problémákra koncentrálják. Az érdeklődés középpontjában nyilvánvalóan a nagybirtok és a kis gazdaságok közötti kapcsolatok keletkezése és változásai álltak, részben egymással szembenálló, részben egymást kiegészítő vonatkozásban, kapcsolatok, melyeket az európai világgazdaság egységes rendszere alapmechanizmusát irányító erőnek, és egységes konjunktúráját tápláló dinamizmusa forrásának tekintenek. E feltevések igazolását keresve, meg kell vizsgálni, milyen része volt az uradalomnak és a kis gazdaságoknak a mezőgazdasági termelés termelékenységében, az újratermelésben, a társadalmi elosztásban, továbbá milyen lehetséges szerepe volt kapcsolatuknak az általános gazdasági rendszer növekedésének gyorsításában vagy fékezésében.

Fogalmak és meghatározások

A két fogalom, nagybirtok és kis gazdaság, ha különválasztjuk őket, üresek, önmagukban nincs meghatározott történelmi tartalmuk. Ez a két agrárgazdálkodási rendszer egymástól függetlenül és nagyon eltérő történelmi korszakokban a legkülönbözőbb gazdasági és társadalmi feltételek között, együtt tudna élni. Specifikus jelentőségüket időben és térben csak mint egyazon rendszer alkotó elemei kapják meg. Európa feudális rendszerében a kis gazdaságok beletartoznak a nagybirtok kereteibe és bennünket csak e beletartozás vonatkozásában érdekelnek. Meg kell vizsgálni e keretek természete-

tét, keletkezését, fejlődését és széthullását, ahogy e történelmi folyamat összetevőit és dinamizmusát is.

„A nagybirtok és a kis termelés kombinációja” – a feudalizmusnak e fentebb idézett meghatározása hozzásegít bennünket ahhoz, hogy megértsük a nagybirtok és a kis gazdaság közötti kapcsolatot, a feudális rendszer kebelén belül. Ami összeköti őket, az a földesúri adó, másképp a feudális járadék. A nagybirtok a termelésnek és a feudális járadék elsajátításának intézményszerű kerete, sőt, a feudális járadék termelése a feudális gazdasági rendszer léteértelme. Itt azt az ellenvetést lehetne tenni, hogy a járadéknál és a profitnál előbbrevaló a család önfenntartása és a családi gazdaság újratermelésének fenntartása, ill. a fizetett munkaerő újratermelése. De ezek a szempontok minden termelési módra érvényesek, míg a járadék és a profit csak közülük néhányra jellemzők. A jogilag szabad paraszt, avagy a termelőeszközökkel nem rendelkező rabszolga, azaz a feudalizmus előtti termelési módok tipikus dolgozói, nem szolgáltatnak járadékot, mert ők nem egy adott földesúrtól függő egyéni termelők, míg egy kapitalista vállalkozó bérmunkása a rabszolgaság állapotán csak annyiban jutott túl, hogy forma szerint szabadon rendelkezik saját munkaerejével, tehát ő sem szolgáltat járadékot. A feudális járadék mindig egy, a kezelését tekintve független kis gazdaság adója, mely azonban a megművelt föld tulajdonjoga szempontjából függő helyzetben van. Ez azt jelenti, hogy a feudális termelési mód a feudális járadék megjelenésével kezdődik és annak eltűnésével szűnik meg. Egyetértünk Rodney Hiltonnal /bár más kérdésben mondanivalóját kiegészítjük és olykor ellentmondunk neki/, aki a „járadékért való küzdelmet” és a „járadék elleni küzdelmet” a feudális rendszer belső dinamizmusa kettős mozgóhatároként határozza meg,⁷ és Guy Bois-val együtt azt tartjuk, hogy a feudális gazdaság hosszútávú dinamizmusát a feudális járadék arányának és mennyiségének változásai irányítják.⁸ E meghatározások közelről érintik a nagybirtok és a kis gazdaságok kapcsolatainak fejlődésére vonatkozó elemzésünket.

A feudális nagybirtok keletkezésének gyökereit joggal kereshetjük „a 6. század végétől kezdve új birtokstruktúrát meghonosító átalakulásban, mely egy földesúri magánbirtok és több kis gazdaság egymás mellé rendelésén alapszik, és az utóbbiak részvételén az előbbi megművelésében.”⁹ Ugyanakkor óhatatlanul észre kell vennünk a nagybirtok kettős összetételének összefüggését a feudális járadék keletkezésének kettősségével: „a földesúri birtoknak és jövedelmeinek ez a kettős összetétele volt a tipikus uradalom valódi jellemzője.”¹⁰ Valójában a járadék keletkezése kettős: a földesúr saját kezelésében tartott birtokain a robot előzménye az antik villa vagy a barbár

főnökök praediumán dolgozó rabszolga kényszermunkája, míg a járadék visszavezethető a hajdan szabad kisbirtokosok katonai szolgálatának termékben vagy pénzben való megváltására, akiknek szabadsága az évenkénti hadbavonulás kötelezettségén alapult. A 6. században ez az új típusú földesúri birtok még Gallia északi részén is¹¹ csak kivételt jelenthetett, noha a rabszolgatartó „villák” mellett szabados parasztnak kiosztott telkek sorakoztak, ezek függetlenül művelték földjeiket és a földesúr saját kezelésben tartott földjein csak a nagy mezőgazdasági idénymunkák során voltak kötelesek robotot teljesíteni, ha elegendő rabszolga-munkaerő nem állt rendelkezésre. Egyébként nagyszámú szabad kisbirtokost kell feltételeznünk, számuk csak akkor kezdett csökkenni, amikor katonai szolgálatuk egy számukra előnyös jogból hátrányos kötelezettséggé alakult át. Ez attól függött, milyen lehetőség nyílt rabszolgák szerzésére a római földesurak és a barbár vezérek réservejei megműveléséhez.

Tévedés lenne azt képzelni, hogy az antik korszak rabszolgarendszere a belső ellentétek végső összeütközése során szinte magától felbomlott. Tény, hogy ezek az ellentétek gyengítették a rendszert, de végső összeomlása csak annak tudható be, hogy immár lehetetlenné vált a rabszolgák utánpótlása. A Római Birodalmat előzőnlő germán barbárok még a limes átlépése és a római villák egy részének birtokba vétele előtt is használtak már rabszolgákat mezőgazdasági munkára. B. F. Porsnevek igaza volt, amikor a rabszolgatartó Római Birodalmat és a rabszolgákat szolgáltató barbár világot szoros szimbiozisban, sőt mint egymás kiegészítőit mutatta be. Ez a kiegészítő jelleg nem statikus helyzetet jelentett, hanem dinamikus folyamatot. A barbárok a rómaiak elleni harcaik során nem elégedtek meg azzal, hogy csupán fejlessék először a védelem, később a támadás katonai feltételeit, hanem ezen túl átvették a rabszolgatartó termelési módot, rabszolgákat szerezve a fejletlenebb barbár törzsek köréből, hogy velük műveltessék meg a közös tulajdonból kiszakított földjeiket.¹² A katonai vezéreket és fegyveres kíséretüket, akik olyan katonai erőt képeztek, amely alkalmas volt rá, hogy felvegye a harcot a római légiókkal, majd felváltsa azokat, nem lehetett pusztán adókból eltartani, melyeket bizonyos mértékig nyilván kiróttak a szabad parasztnak, mert ezeket kímélni kellett katonai szolgálataik miatt, nélkülözhetetlenek lévén a hivatásos harcosokból álló, korlátozott számú vezéri [fejedelmi] kíséret mellett. Ha nem is képzelhető el olyan szilárd rabszolgarendszer, mint amilyen a Római Birodalomé volt, mégis fel kell tételezni, hogy a Nyugati Római Birodalom romjain alapított barbár királyságok nem nélkülözhatték a rabszolgamunkát, mivel szükségük volt a szabad pa-

rasztok katonai szolgálatára. A szabad paraszt épp azzal váltotta meg szabadságát, hogy rabszolgákat szerzett, ha nem is önmaga, legalább vezérei számára.

A római tartományok meghódítása után a barbár királyok, fegyveres kíséreteik és paraszt harcosaik több századon keresztül folytonos portyákat vezettek szomszédaik ellen, hogy zsákmányt szerezzenek és főleg rabszolgákat ejtsenek foglyul. A legeredményesebben harcoló frankok végül is területi hódításaikkal oda jutottak, hogy rabszolgaszerező hadjárataikkal felhagyjanak, azokban a tartományokban, ahol a lakosságot ezen túl meg kellett védeni a többi hódítóval szemben. A Birodalom határai messze kitolódtak, a paraszt harcosok évi mozgósítása egyre nehezkesebbé vált. Sokan közülük katonai szolgálatukat az „ost”-nak nevezett adóval váltották meg, és egyre nagyobb számban akadtak olyanok, akik gazdasági szabadságukról lemondva, mint katonák, vagy mint szolgák, a gazdagokhoz csatlakoztak, néha pedig mint a hajdan birtokukban levő, de másnak felajánlott földjeik után szolgáltatást teljesítők.

A Karolingok látványos katonai sikerei az utolsó erőfeszítést jelentették a „frank” gyalogosok tömeges előállítására. Mindazonáltal ezek számának gyors csökkenését nem tudta megfelelő gyorsasággal ellensúlyozni a középkori lovasság megalakítása, akkor, amikor az elit fenntartását csak rabszolgák folytonos szerzésével lehetett biztosítani, vagy a szabad parasztok tömeges szolgáskorba juttatásával – e két lehetőség egyikét sem lehetett végrehajtani egy külső hódításra, vagy belső elnyomásra alkalmas hadsereg nélkül.

Néhány tétova lépés történt a réserve megművelésének új, termelékenyebb formája felé, elismerve /az alemán törvényhozásban a 8. század elején/ a „házas” rabszolga jogát arra, hogy munkája felét a neki kiosztott telekre fordítsa, vagy azzal, hogy a réserven élő rabszolgák mellett a szabad parasztkra robotot vetettek ki /a bajor törvényhozásban kicsit későbbi időpontban/, ami valójában bizonyos közeledést jelentett a rabszolgák és a szabad parasztok helyzete között. E közeledés kétségtelenül az új birtoktípus felé vezető irányzat jelentkezése volt, de ez az irányzat önmagában nem képviselt elég hathatós erőket ahhoz, hogy létrehozza a különféle típusú földművelő parasztok összeolvadását, a rabszolgától a kisbirtokosig. Ha bebizonyosodott, hogy nem tartható tovább az az elmélet, amely szerint a feudalizmus születése két termelési mód, a primitív barbár és a rabszolgatartó római összeütközésének az eredménye, azzal is tisztában kell lennünk, hogy egy, pusztán az új gazdasági rendszer összetevőinek folytonos felhalmozódásából kialakuló fejlődési folyamat a végtelenségig elhúzódhatott volna. A termelők rétegének kizsákmányoltakká váló radikális átalakulása csak olyan mértékű

specifikus történelmi körülmények között mehetett végbe, melyek hatóerejükkel egyesíteni tudták az összetevőket és tendenciákat a nagybirtok újraszervezéséhez vezető erővonalak körül – e nagybirtok ura egyszersmind lovag is, aki kezében tartja a fegyverek monopóliumát, a termelők pedig a felszabadított rabszolgákból, vagy a lefegyverzett és szolgává tett szabad parasztokból alakult jobbágyok, akik saját telkeik, kis családi járadékszolgáltató gazdaságaik mellett megmunkálták a földesúr azelőtt rabszolgamunkával művelt réserve-jét is.

Keletkezés és struktúrák

A feudális nagybirtok kialakulási folyamatát két fontos történelmi tényező határozta meg. Az egyik a hatalmas erejű muzulmán nyomás volt észak felé; utolsó általános támadásukat tartós visszaverés követte, ütközeteit jól ismert nevek jelzik: Poitiers /732/, Bizánc /717/, Talas /Turkesztánban, 751/, Multan /az Indusnál, 711/. Ezek közé az egyetemes történelmi fontosságú események közé kell sorolnunk a Kazár birodalom fővárosa, Itil ellen 737-ben intézett arab támadás kudarcát, a Volga torkolatánál. Ahogy Gallia vagy a Balkán félsziget megvédése, Itil megtartása is hozzájárult, hogy a muzulmánokat megakadályozzák rabszolgaszedő hadjárataiknak a Loiretől, az Alpoktól, a Dunától, a Fekete tengertől, vagy a Kaukázustól északra eső területek felé való kiterjesztésében. Ez a mérsékelt éghajlatú, erdőkből és stepékből álló zóna természetes lehetőségeket kínált egy szervezett munkán alapuló mezőgazdasági termelés kialakítására a földesúri birtok keretein belül.

Bizonyos, hogy a 0 fokos januári hőmérsékletű vidékektől nyugatra és délre, a Rajna, a Duna-mentén, a Fekete-tenger északi partjain, a Kaukázusban a mezőgazdaságnak jobb feltételei voltak, és az sokkal régebbi időkre nyúlt már vissza. A nyugati maggal és a bükkerdők kivágásával nyert „szürke” földön a gabonatermelésnek többezer éves előnye volt a kelet tölgy- és nyírfaerdei alatt talált „barna” talajokkal szemben. Ezek kihasználását sokáig nemcsak a kedvezőtlen földrajzi feltételek akadályozták, hanem a steppevidékek nomád népei is, akik észak felé szorították a földművelőket. A kazár hatalom megszilárdulása a Volga, a Kaukázus és a Don között, 650 körül, két évszázadra elzárta a nomád népek beözönlésének útját, ennek következménye volt a 8. században az ekés gazdálkodás bevezetése, mely a Volga mentén hamarosan a Káma torkolatáig terjedt, továbbá behatolt a Dnyeper völgyébe, meghódítva a bulgár-török, finn-ugor és szláv népeket, akik eddig csak állattenyésztést és kapás földművelést folytattak. A kazárok

emellett feljebb tolták a szőlőtermelés határait észak felé, egészen az 50°-ig, ahogy germán területen a rómaiak is tették. A Kazár birodalom nem alakított ki feudális termelési módot, az elit a leigázott népekre kivetett adón és az átmenő kereskedelem megvámolásán kívül a szabad parasztokra kirótt szolgáltatásokból és a rabszolgákkal megművelt résverek termékeiből élt. A termelésnek azt a két fajtáját gyakorolták tehát, melyek később a jobbgazság formájába összeolvadva eltűntek. A kazárok azonban mégis megvetették a feudalizmus felé irányuló fejlődés alapjait nemcsak azzal, hogy mezőgazdasági termelést vezettek be a steppéken, hanem főképp hatalmas birodalmuk bekapcsolásával muzulmánok által bonyolított nemzetközi nagykereskedelem hálózatába, akik a varégekkel, a bulgár-török birodalom fővárosában, Bulgarban találkoztak, mely adót fizetett a kazároknak és a 10. század közepén vált részévé az iszlám birodalomnak.¹³

Az erdők és steppék zónáit átszelő nagy folyamokon és az eddig nagyobb forgalom nélküli „keskeny tengereken” bonyolított kereskedelem szálai a Karoling birodalmat összekötötték Bizánccal és a muzulmán világgal. Látni fogjuk, hogy a luxuscikkek mellett, amilyenek pl. a kínai vagy bizánci selyemkelmék, vagy az iráni bronztárgyak, ezen az úton érkeztek meg a feudális gazdaság kialakításához nélkülözhetetlen technikai találmányok is. A frankok birodalma Észak-Nyugat Európában abban a korszakban született meg, amikor a Földközi-tenger szerepe, mint a hajdani világgazdaság színtere, megszűnt, a két római császárság szétválásával egysége felbomlott, majd a Bizánc és az Iszlám birodalom közötti konfliktus során egyre jobban megbénult. A Földközi-tengeren keresztül valaha luxuscikkeket szolgáltató Közel-Kelettől szinte teljesen elszigetelve a Frank birodalom teljesen magára lett volna utalva, ha a varégek útja nem kárpótolta volna a Földközi-tengeri piacok elorszádlásáért. Így kezdtek kirajzolódni egy új európai világgazdaság körvonalai, a két „földközi tenger”, az Észak-Balti és az Égei-Adriai-Tyrrhéniai között. Technikailag még nem volt rá lehetőség, hogy az Atlanti-óceán partjai mentén összetalálkozzanak, a Karoling uralkodók ezt az új rend eljövételéig az Aix-la-Chapelle-Róma közti politikai tengellyel hozták létre – ez egybeesett a kereskedelem tengelyével is, a kézművesség legaktívabb művelőit, a frizeket és a flamandokat kapcsolatba hozva a lombardokkal és a toszkánokkal. E tengely lesz a nagy feudális birtok szülőhelye és e tengelyről ágaznak le a gazdasági-társadalmi szervezet modelljének terjeszkedési útjai. A nagy feudális birtok klasszikus korszaka egybeesik ennek az Európán keresztül vezető tengelynek lelegevőbb korszakával, századokon keresztül,

amikor ez az ütőer táplálni tudta a nagybirtokrendszert a számára elérhető vidékeken felhalmozódott anyagi és szellemi erők áradásával.

A feudális nagybirtok keletkezéséért felelős második nagy történelmi tényező a 9–10. század volt. A korszak anarchikus, fejlődése eléggé kétértelmű, demográfiai növekedés az egyik vidéken, visszaesés a másikon, koncentráció északon, bomlás délen. Ez volt az a kor, amikor „a francia és az olasz délvidék szerepe a kereszténység életében háttérbe szorult az északi vidékekkel szemben.”¹⁴ Ez azt jelentette, hogy az életképes, új társadalmi struktúrák kialakulásának területe, vagyis a feudális uradalomé, a Karoling birodalom francia és német tartományaira koncentrálódott. Az egykorú irodalom, az ezredik év közeledtének hatására, az Apokalipszist kezdi idézni a négy lovas pusztításaival, akik közül az egyiket a Földközi-tengeri kereskedelmet és az Alpok hágóin átvezető szárazföldi közlekedést megbénító szaracén kalózzokkal azonosítják, a másodikat a Galliáig és Itáliáig kalandozó magyar lovasokkal, akik becsapásaikkal főleg Németországot és szláv szomszédaikat sújtották, a harmadikat a Balti, az Északi-tenger és az Atlanti-óceán partjait, továbbá az e tengerekbe ömlő folyók völgyeit előzőnlő varégekkel, a negyediket végül magával a birodalom lovagjaival, akik rablókká alacsonyodtak, és támadásaikkal állandó megpróbáltatást jelentettek a fegyvertelen egyháziak és világiak számára. A birodalom elitjét érezhetően sújtotta az a tény, hogy a cseh, magyar, lengyel és orosz állam kialakulása a továbbiakban gátat vetett a rabszolgaszedésnek az Elbától keletre eső területen. Sőt, a birodalom lakóinak védekezniük kellett, hogy maguk is rabszolgává ne essenek, és erődítményeket emeltek a különböző támadók ellen, először uralkodói engedéllyel, később anélkül – a középkor vidékeinek ezek a létesítmények lesznek legjellemzőbb vonásai, főleg pedig az uradalmak központjaivá válnak.

Hogy a kívülről jövő csapásokat visszaverje és a belső anarchiát megfékezze, az ezredik év fordulójáig kialakult az új társadalmi rend, melyben a főszerepet a lovag és egyben földesúr vitte, aki fegyver- és földmonopóliumát személyes kíséretével egészítette ki, a rabszolga-rendszer meghosszabbításaként, egyrészt a réserves-jén dolgozókból, másrészt gyakorlatilag korlátlan helyi adminisztratív és jogi hatalma segítségével, melyet a hierarchikus struktúrájú feudális monarchia biztosított számára. A katonai szolgálat és a pusztítások következtében tönkrement kisbirtokos kényszer útján, vagy saját elhatározásából az uradalom egyik jobbágytelkének a megművelője lett, ahogy a házas, majd felszabadított rabszolga is. A szabadok és rabszolgák valaha különböző helyzete kiegyenlítődött a jobbágy státusában, aki szemé-

lyében a földesúrtól függő helyzetben lévő paraszt volt, megművelte saját telkét, és ugyanakkor a földesúri réserve-n is dolgozott. A lovag-földesúr és a robotoltatható jobbágy közötti viszony a nagybirtok és a kistermelés gazdasági kapcsolatának a társadalmi vetülete.¹⁵

Ami a birtokstruktúra gyökereit illeti, a legrégebbi rész a réserve, a rabszolgákkal művelt római „villa” vagy a barbár „praedium” folytatása. Ezzel szemben úgy tűnik, közvetlen folytatólágosság nincs a tenure és a római szabad parasztnak kiosztott parcellák között. Megfelelő formája a mansió lehet, /a germán nyelvű országokban hufe, hide, stb./, mely a 7. század forrásaiban olyan földterületként jelenik meg, melynek szántható része megfelel egy eke szántási kapacitásának és egy parasztcsalád eltartására alkalmas. A 6. század nagy pestisjárványai¹⁶ utáni demográfiai felfutás idején a mansio mint családi megművelési keret megszűnik és jogi helyzete olyan különböző formákban változik meg, hogy a 9. század káptalani kiadványai és lajstromai kaleidoszkop-szerű képet mutatnak: több család egy mansión, egy mansió több családnak kiosztva, mansiók szerint különböző járadékformák, és -mennyiségek, és főleg a mansiók és művelőik eltérő jogi helyzete. A szabad parasztok szabad mansiói és a házas rabszolgák szolgálatköteles mansiói összekeverednek a felszabadított rabszolgák szabados mansióinak egyre gyakoribb szabaddá tétele következtében. Gyakran találkozunk rabszolgákkal szabad mansiókon, szabad parasztokkal szolgálatköteles mansiókon, legtöbbször a szabad és szolgáló állapotú személyek közötti házasság következtében. A Karoling birodalom földesúri uradalmainak nagy többségében a szabad parasztok, a szabadok és a házas rabszolgák mellett a 10. század végéig találkozunk nem házas belső szolgálatot végző rabszolgákkal, akik az uradalom ökreivel és ekéivel dolgoznak, továbbá allodiális szabad kisbirtokosokkal, /aldiones vagy hospites Itáliában/, akik a földesúr körül teljesítenek szolgálatot. A szolgáló parasztok, a szabad parasztok és néha a szabadosok, ost-ot fizetnek, katonai szolgálatuk megváltásául, személyes szabadságuk megőrzésének jeleként.

E tradicionális rétegződést azonban keresztelte a gazdasági differenciálódás, a kisparaszti gazdálkodás belső mechanizmusa következtében a parasztságnak kisbirtokosra és napszámosokra való szétválásával. E megosztás lehetséges gyökereit visszavezethetjük a szabad mansiók és a szolgáló mansiók robotja közti különbségre; az elsők ekével dolgoztak, az utóbbiak a kezükkel, a szabad parasztoknak meglévő saját munkaeszközeik, mely a rabszolgáknak /még a házasoknak sem/ nem állt rendelkezésükre. Idővel ez a különbség egyfajta munkamegosztássá fejlődött: egy 6–8–10 ökrös nehéz

ekét csak egy segédmunkaerő segítségével lehetett működtetni, a szellérével, a jövő képzetlen munkásának ősével, ahogy a jobbágy kisbirtokos, a vonó-
 iga tulajdonosa, a képzett munkás, a jövő szakmunkása. A paraszti munka-
 erő e kettősségének képlete minden országban, minden korszakban megje-
 lent, ahol a kisparaszti gazdálkodás a gabonatermelésen alapult.¹⁷

Uradalom, paraszti birtok, résérve

A 10. századtól kezdve a gazdasági fejlődés forrása a földesúri magán-
 gazdaság és a paraszti kisbirtok /a résérve és a tenure/ együttese, a feudális
 nagybirtok keretein belül. A földesúri birtok kezdeti formájára ráépül a föld-
 esúri banalitások rendszere, mint a monarchia politikai hatalmának a lété-
 teményese és mint egy új termelési technika bevezetésének a kerete, szer-
 ves egységük a termelés és a feudális járadék kisajátítása legjobb formájának
 bizonyult.

A szolgáló kisbirtok a munkaerő és a termelési eszközök szoros egy-
 sége, a családi gazdálkodás leghathatósabb formája, autonómiája munkaked-
 vet ébreszt, munkaereje rugalmasan mozgatható. Ezért tud jól alkalmazkod-
 ni a különböző konjunkturális megszorításokhoz. Ezzel szemben a szolgál-
 tató kisbirtok léte csak a nagybirtok keretei közé való beépülésével biztosít-
 tott. Amikor a szabad kisbirtokosokat mindig fenyegette a veszély, hogy a
 hatalmasok kisajátítják, a szolgáltató kisbirtok abban az előnyös helyzetben
 volt, hogy megvédte az a földesúr, akihez tartozott.¹⁸ A szolgáltató kisbir-
 tok másik hovartartozása, a falu paraszti közösségébe való beépülése bizonyos
 ellenállási lehetőséget biztosított a túlzott járadékkövetelések ellen, ugyan-
 akkor azonban, konzervativizmusa és egyenlősítő jellege folytán a termelő-
 erők fejlődésének az akadályává is vált.

Az uradalom születésének korszakában, 700 és 1000 között, éhínség
 idején a földesúri résérve tartotta el csürjéből a szolgálókat, és vetőmag előle-
 gezésével biztosította számukra a termelés folyamatosságát. Csak a résérve
 beruházási lehetőségei engedhették meg az új ígát, 8–10 ökor vagy egy pár
 ló befogását a nehéz eke elé, csak a földesúri kényszernek sikerült bevezetni
 a háromnyomásos rendszert, csak a résérve anyagi erői lehettek elegendők
 malmok építésére, melyek még a parasztok kezében is rendkívül hathatós
 munkaeszköznek és módszernek bizonyultak, mióta a réserven, robotmun-
 kájuk közben megismerkedtek velük. Átvették és lekicsinyítették őket a kis
 gazdaság használatára. Földesúri létesítmények egész sora, malom, kemence,
 prés, sörfőzde biztosította a parasztok munkaidejének takarékosabb felhasz-

nálását, a vízszintes szövöszék és a rokka pedig, melyeket először az uradal-
makban használtak, később hozzásegítették a parasztokat ahhoz, hogy a
mezőgazdasági munka holtidejét is tudják értékesíteni.¹⁹

Kialakulása idején tehát a nagybirtok hatalmas mezőgazdasági-kézmű-
ves vállalkozást jelentett, nem csupán a robotoltatható szolgák munkahelye
volt, de iskola is számukra a technikai újítások befogadására.

A termelési technikák szorosan összefonódtak a kényszerítés appará-
tusának új technikáival. Ahogy a fordítás eke ötszörösévé fokozta az elve-
tett mag hozamát, ahogy a keleti fogatolási mód megötszörözte a ló húzó-
képességét, ugyanúgy a kengyel megötszörözte a lovak ütőképességét, aki
ütése lendületénél az állat erejét is felhasználta. A lovak etetésénél nélkülöz-
hetetlen zabbal, a kengyellel, ahogy a patkolással is a lovasok katonai tech-
nikája a hármassal kapcsolódott és az uradalmi műhelyekben alkalmazott
paraszt kovácsok munkájának hatékonyságához. Csak az új fegyver-
zet tette lehetővé, hogy a katonák számát kicsi, de rendkívül hatékony lo-
vascsapattá csökkentse, és ezzel szabad parasztok tömegeit fegyverezze le és
állítsa be a termelő munkába. Az ezredik év körül a katona /miles/ szó a lo-
vag-földesurat jelöli és a szolga /servus/ a kistermelő és robotoltatható pa-
rasztot. A legkülönbözőbb korok és területek különböző közvetítőkön
/varégek, arabok/ keresztül érkezett találmányai /a római korszak előtti Gal-
liából, a Földközi-tenger vidékéről, Közép-Ázsiából, Kínából, Iránból /spe-
ciális történelmi körülmények kényszerítő hatására, nem pedig valami titok-
zatos technikai alkotókészség spontán kirobbanására elegyedtek egymással
és alakultak át ezzel párhuzamosan – behatoltak az uradalmak rézserve-jeibe,
hogy onnan az egész paraszti világot elárasszák.²⁰

Ezért van az, hogy a „gazdaságon kívüli kényszer” terminusát nem
tartjuk megfelelőnek a feudális járadék kisajátítási módjának meghatározá-
sára, még kevésbé akkor, ha a kényszer a föld monopóliuma volt. A földes-
úr elsősorban szolgája személyével rendelkezik, akinek a földön való elhe-
lyezése nem más, mint függő állapotának gazdasági realizációja. Helyesebb
lenne Guy Bois-val egyetértve a földesúrnak szolgája fölött gyakorolt köz-
vetlen uralmáról beszélni. Ez a felfogás hajlékonyabb, mint a „gazdaságon
kívüli kényszer” meghatározása és alkalmasabb a parasztok feudális függése
sokrétű átalakulásának magyarázatára.

A parasztok leigázására szolgáló rendelkezéseket az egyház szentesítet-
te. Hozzászoktunk ahhoz, hogy az egyháznak csak ideológiai szerepét lássuk,
a gazdasági életben pedig csak nagybirtokosi minőségét. Anélkül, hogy ta-
gadnánk e kettős vonatkozást /az egyistenhivőségen keresztül a monarchia

létfogosultságának megerősítése, az ősök tiszteletének kultuszára alapuló és primitív szabadságtörekvéseket fenntartó, törzsi vallás szétrombolása, továbbá az „oratores, bellatores, laboratores” formula funkcionális, egymást kiegészítő voltának elméleti és morális megalapozása egyrészt, másrészt a ciszterciák uradalmi szervezetének remekműve a szolgáló fráterek, a kohók és a hatalmas csürök dolgozóival, mint példák/, hangsúlyozni kell az egyház szervezői és szabályozói funkcióját is a paraszti élet alapjaiban, elsősorban a plébániában, amely a paraszti közösség életének a keretét adta, ahol a családi, közösségi és gazdasági élet ciklusainak állomásait az ünnepek jelölik, ahogy a paraszti munka ritmusához alkalmazkodó kötelező pihenőnapok is, a bőjtök, hasznos korlátozók lesznek abban a világban, ahol állandó fenyegetést jelent az éhség, vagy a gazdasági újratermelés meggondolatlan elfogyasztása, a naptár jelzi a mezőgazdasági munkák megfelelő idejét, végül a „fehér mágia” szertartásai szolgálnak a természet váratlan csapásainak az elhárítására.²¹

Világi és egyházi uradalom, földesúri és egyházi szabályozók egymástól nem választhatók el, szerves egységet alkotnak, keretet, melyen belül a kis családi parasztgazdaság eszközöket és módszereket kapott a kenyér és szeszessal [bor, sör/ termelésére alapozott középkori vegyes gazdasági rendszere fejlesztésére, ahol azonban viszonylag kisebb volt a hústermelés, mivel az állatot elsősorban mint vonóerőt, vagy gyapjúszolgáltatót tenyésztették. Ezt a mezőgazdasági rendszert, noha sokkal fejlettebb és termelékenyebb volt, mint az előzőek, zsákutcába szorították a terméseredmények gyakori és szélsőséges ingadozásainak a szűk keretei, ahol a maghozam felső határa 1:5 volt, főleg pedig a szántóföld és legelők közti arány bizonytalan egyensúlya. Ez az oka annak, hogy a kis gazdaságok termelése függő viszonyban volt attól a védelemtől, melyet számára a nagybirtok keretei közé, vagy a falusi közösségbe való beépülése biztosított. Paradox módon, vagy talán inkább, dialektikusan, azt mondhatjuk, hogy a járadékért és a járadék ellen és a közösségbe tartozásért és az az ellen folytatott harc a feszültség erőinek olyan együttesévé vált, mely idővel a nagybirtok eredeti szervezeti formájának a felbomlására vezetett, megalakulásának és virágzásának hosszú, 700-tól egészen a 14. századig tartó korszaka után.

Hódítás útján való terjeszkedés

Az uradalom, amely saját kezelésű gazdaságát a megélhetésüket biztosító kisbirtokokon élő jobbágyok robotjával műveltette meg, a legjobb meg-

oldásnak bizonyult egy olyan helyzetben, ahol a földesúr már nem volt többé képes rabszolgákat szerezni. Másrészt azonban a szabad parasztok lefegyverezésére és szolgasorba juttatására szolgáló kényszerítő eszközök birtoklása mellett a földrajzi körülmények könnyítették, vagy akadályozták a nagybirtokstruktúra elterjedését. Azok a földek, melyeknél az éghajlati és talajviszonyok lehetővé tették a tavaszi vetésre koncentrált gazdálkodást, voltak a legalkalmasabbak a hármas vetésforgó bevezetésére /eleinte rendszertelenül, a 13. századtól kezdve rendszeresen/, a fordítóeke, a lóval való vontatás alkalmazása mellett – ezek voltak a technikai feltételei egy gabonatermelésre alapított mezőgazdaságnak. A feudális nagybirtok szülőföldje, a Loire és a Rajna közötti terület tökéletesen megfelelt ezeknek a feltételeknek. A rabszolgák és a szabad parasztok jobbágyokká való összeolvadása e területen lényegében az ezredik év beköszöntése előtt végbement. Noha a „serf” kifejezés, ahogy a jobbágysággal járó szolgáltatások is /fejadó, házasságkötési megszorítások, a jobbágytelkeknek a földesúrra háramlása kihalás esetén/ megőrizték még a rabszolgaság emlékét, ez már csak a Karoling birodalom legszélső déli és keleti területein élt tovább, továbbá a szláv Európa új keresztény államaiban, Csehországban, Magyarországon /a vele egyesült Horvátországgal/, Lengyelországban és Oroszországban, de ez utóbbiak belső fejlődése már elindította a felbomlás folyamatát.

A rabszolgák mellett a feudalizmus előtti kor többi maradványai, pl. a szabad kisbirtokosok ugyanúgy tovább éltek ezeken a vidékeken. Fennmaradásuk elég makacs volt ahhoz, hogy helyenként krízisekhez vezessen, következképp a földesúri nagybirtokrendszer képtelen volt őket beolvasztani. Ez elsősorban a Karoling birodalom északi és keleti határvidékeire volt érvényes. Akkor, amikor Hainault, Flandria, Brabant, Limburg tartományaiiban a feudális nagybirtokrendszer és a jobbágyság a Karoling korszak óta meghonosult, az északabbra eső vidékeken mindez ismeretlen maradt, ahogy a rabszolgarendszer sem jutott el ide, kivéve a dán hódítás egy rövid korszakát. A friz parasztok állattenyésztést folytattak és a már Nagy Károly óta híres posztóikkal kereskedtek. Minden földesúri fennhatóság alól szabadok maradtak egészen a középkor végéig. A Drenthe partjain élő szomszédaiak lemészárolták a lovagokat, akik a 13. században rájuk akarták kényszeríteni az utrechti püspök fennhatóságát.²² Nem meglepő tehát, hogy azoknak a telepéseknek a szabadságjogai, akik a földesúri rendszer kötelekeit kikerülendő, a 11. század óta kelet felé húzódtak, a friz szabadság bélyegét viselték magukon. A szabad parasztok ellenállása mellett annak szükségessége is fenntartotta a szabad kisbirtokosok létét, hogy a Karoling birodalom széleire

minden földesúri függéstől mentes határőr-kolóniákat kellett telepíteni, ilyenek voltak a „Königsfreien” a szlávokkal szomszédos különböző német vidékeken az „aprisionarii” Aquitániában a mórokkal szemben, vagy az Alpok hágóinak bejáratánál elhelyezett örök. Szabadságjogaik fontos ösztönző erőt jelentettek a jobbágyok felbomlásának a folyamatában. Főleg azonban archaizmust képviseltek, akadályt a korszaknak megfelelő földesúri rendszer kifejlődésének útján, ahogy ígéretet is a jobbágyok jövőbeni tömeges felszabadulására.²³

A Karoling birodalom déli területein az uradalmi struktúra létrejött a 11. században a kor szükséglete volt. Délen, Catalániát is ide értve, a rabszolga-rendszer még fennmaradt a 10. század végéig és mindenfelé hemzsegett a szabad kisbirtokosok sokasága. E visszahúzó tényezőkhöz járult még az északitól eltérő agrárstruktúra: az egyik oldalon nyitott mezők, kerítetlen földek, nagy települések, lovak-vontatta eke, háromnyomásos rendszer, búzaföldek váltakozása szőlőkkel – a másikon ligetek, kerítések, szétszórt tanyák, ökrökkel huzatott ekék, kétnyomásos rendszer, fejlett erdőgazdálkodás a gabona- és szőlőtermelés mellett, azt kiegészítően, sokszor annak versenytársaként. Ez az eltérő jelleg megmaradt egészen az Ancien Régime végéig és már sokkal előbb, a 11. században erős hangsúlyt kellett kapnia, tekintettel az északról jövő erős hatásokra, amelyek bizonyos mértékig halványították azt. A lakóhelyek elszórtsága és a szőlőkben és a kertekben folyamatosan szükséges munka komoly akadályt képeztek annak, hogy a parasztokat a néha nagyon távol fekvő réserveken dolgoztassák.

Végülis azonban a rabszolgák hiánya rákényszerítette a helyi arisztokráciát, hogy bevezesse a hűbéri uradalmi rendszert, kiépítve ugyanakkor a várak hálózatát és a földesúri szervezetet, ami nem ment végbe a szabad parasztok és a régi társadalmi elit fölött gyakorolt erőszak nélkül, ezek az antik kor óta fejlett urbanizmussal rendelkező vidék városaiban csoportosultak, nevezetesen a püspökök körül, akiket régi idők óta a városok és a környékbeli lakóik természetes vezetőinek tekintettek. A Loire és az Ebro között „fegyverek csörgése és a társadalom szövetének szétszaggatása közepette ment végbe a feudális-hűbéres struktúrák megszületése”... „Languedoc némileg más körülmények között születhetett meg, mint Catalánia; nem éles, de rövid küzdelmek során, hanem hosszú és nehéz, évtizedeken át húzóó vajudással” 1030 és 1080 között.²⁴ E zaklatott korszak következményeként megállapítható, hogy „még ha Languedoc késve kapcsolódott is bele a feudalizmus rendszerébe, megőrizve jellegzetes vonásait, átvette annak a termelési módnak általános formáit, ahol a földesúr mint a termelés és a társadalmi élet egész folyamatának szervezője és ura jelenik meg.”²⁵

Ugyanez a fejlődési folyamat ment végbe Provence-ban, ahol a 10. század első felében eltűnt a rabszolgaság, de tovább éltek a szabad kisbirtokosok tömegei, akiknek száma még növekedett az egyház részéről az úrbéri szolgáltatás alól részlegesen mentesített, örökölhető földek kiosztásával. Catalániára „a feudalizmus jobban rányomta bélyegét, mint Spanyolország többi részére”, „a korán lezajlott visszahódítás lehetővé tette a földesuraknak, hogy törvényeiket erősebben rákényszerítsék bérlőikre” – ezek a törvények annyira meggyökeresedtek, hogy a tartomány a mansiók igazi földje lett.” „Egy teljes család dolgozott és élt a mansión. A paraszt-földművelő a 12–13. század óta gyakorlatilag tulajdonossá válik, még ha földesúrtól függő is, és ha földjével együtt írták is össze. De kisbirtoka örökölhető és nem osztják meg.”²⁶

Arra, hogy az uradalmi rendszer katonai hódítás útján való bevezetése nem mehet végbe megfelelő társadalmi előfeltételek, vagyis egy rabszolgarendszeren alapuló réserve korábbi létezése nélkül, szabad parasztok hozzá csatolt birtokaival, a legékezzelőbb példát a normann lovagok angliai és szicíliai hadjáratai nyújtják. Angliában az őslakó breton népesség részben rabszolgasorba kényszerült, részben a Meroving-kori szabadosokhoz hasonló helyzetbe került. Azon angolszász szabad parasztok társadalmi helyzete, akik már nem voltak képesek elviselni a katonai szolgálat terheit, a szabadosok helyzetét közelítette meg. A 8. ökör vontatta fordítóeke használatát már bevezették és a felszabadított rabszolgák és a szolgaságra vetett szabadosok összeolvadása már folyamatban volt, amikor az 1066-os hódítás meggyorsította a feudális nagybirtok kialakulásának folyamatát, erőszakkal biztosítva a réservek számára a jobbágyok alávetését és robotmunkáját. Vagy száz püspökség és apátság kb. 170 báró vazallusaival együtt földesurává lett a réservek-re és jobbágygazdaságokra osztott uradalmaknak, a parasztok jobbágyokká /villain/ és zselléreké /border, cottar/ váltak. Az oklevelekben szereplő servus-ok, a házas rabszolgák a század végére eltűnnek, összeolvadnak a zsellérekkel, ezzel szemben a szabad parasztok elég nagy csoportja, a „sokemen” fenntartotta magát, bár őket is ugyanúgy a nagybirtokokhoz csatolták. A kedvező előzmények és az idegen kényszerrel szembeni ellenállás teljes kudarca azzal az eredménnyel járt, hogy az uradalmi rendszer legjellegzetesebb formája honosult itt meg.

A normann lovagok másik hadjárata csaknem ugyanebben az időben /1071/ elszakította a muzulmánoktól Sziciliát, Dél-Itáliát pedig a bizánciaktól. Eleinte a muzulmán népesség akadály nélkül folytatta fejlett mezőgazdasági termelését, a búzával bevetett területeket kiegészítve szőlőműveléssel,

olajfa, gyapot, rizs, cukornád, a selyemhernyók számára szeder és színező növények termesztésével, melyeknek termékei a tengerparti nagyvárosok piacaira voltak szánva. Kezdetben a normann hódítók beérték a tradicionális járadékokkal és még a muzulmán közösségek autonómiáját is fenntartották. 1180 után azonban az egykori Római birodalom országaiból menekülők áradata általánossá tette a robotot, a részerven kialakult a földesúri szervezet, és a klasszikus uradalmi struktúra olyan mértékben meggyökeresedett, hogy a gabona- és szőlőtermelés visszaszorította az ültetvényes- és kertgazdálkodást. Ennek következményeképp kifejlődött a latifundium formájú nagybirtok, célja a föld tulajdonjogának teljes megőrzése, a telkek parasztnak csak rövid időtartamra való kiadása, ebből adódóan elejét vették a feles művelés, vagy olajfákkal való beültetés által intenzívebbé tett gazdálkodásnak – a fő törekvés a járadék megvédésére irányult, a földesúrnak az uradalom megművelésében való részvételével, aki magát „massaro”-vá teszi, a gazdálkodást a szegényparasztság köréből kiváló, fizetett munkaerő segítségével szervezi meg és finanszírozza, akiknek sem állandó lakóhelyük, sem kommunális szervezetük nincs, és akiknek a piacba való mindennemű bekapcsolódását megakadályozzák a tilalmak, a földesúr monopóliuma a bor és a sajt eladására.²⁷ Másrészt igaz, hogy szerepet játszott ebben a folyamatban a dél-itáliai városok lehanyagolása is az északiak fejlődésével szemben, megfosztva piacától a specializált mezőgazdaságot.

Ilyesfajta összeütközések zajlottak le a gabonatermelésre koncentrált nagybirtokrendszerhez szokott nyugati lovagok és a kertgazdálkodást folytató muzulmán lakosság között az ibériai félszigeten a visszahódítás különböző szakaszaiban, hasonlóan negatív kimenetellel. Az arab uralom alá került ibériai tartományokban rendkívül specializált, minőségi mezőgazdaság fejlődött ki, alkalmazkodva az éghajlati adottságokhoz és a terület urbánus jellegű struktúrájához. A félsziget északi részén, a kis keresztény királyságok területén a 11. században még rabszolgarendszer uralkodott, ahogy megmaradt a kis allodiumok tömege is, a muzulmánok elleni háborúzások fenntartották a dél felé állandó előnyomulásban levő, harcoló parasztnak szabadságát. Csak a Tajo völgyének elérése után, amikor egy almoravida elleni támadás megállította az előretörést, kezdett a castíliai királyság a nyugati feudalizmushoz asszimilálódni. Először eltűnt a mezőgazdasági rabszolgaság, a régi szabad parasztság függő kapcsolatba került az arisztokráciával, majd életbelépett a *señorio* intézménye, a francia földesúri szervezethez hasonlóan, „anélkül azonban, hogy a társadalmi-politikai szervezetnek az alapjává lett volna, tekintettel a szabad gazdálkodó parasztnak nagy számára, akik

személyes járadékszolgáltatásoknak nem voltak alávetve.” A határvárosokat egy középső réteg, a *caballeros villanos* lakta, amely visszatért a legeltető juhtenyésztéshez, fizetett munkaerő alkalmazásával, de spanyol textilipar hiányában nem tudott polgári vállalkozóvá fejlődni és végül is összeolvadt a nemességgel.²⁸

Ha a kasztíliai *señorio* jobban hasonlított a francia földesúri szervezet-hez, mint a réserve nélküli hűbéri uradalomhoz, az Aragonia /Valencia/ és Portugália /Algarve/ által elfoglalt területeken még kevésbé követték a feudális uradalom klasszikus modelljét. A hódítás utáni viszonyoknak megfelelően a helyben maradt muzulmán lakosságot földesúri birtokokon szervezték meg és a kert- és ültetvényes gazdálkodás tradicionális járadékai mellett egész sor adót vetettek ki rájuk az életbeléptetett monopóliumok alapján. Ha viszont az eredeti lakosságot kiirtották vagy az elmenekült, a hódítók, többnyire lovagrendek tagjai, latifundiumaikon keresztény parasztokat telepítettek le északra, akik a kiosztott telkek révén *minifundisták* lettek. Elsősorban gabonaneműeket és bort termeltek, mely után pénzben vagy természetben fizettek járadékot. A legelnéptelenedettebb vidékeken „az állattenyésztés túlsúlya szükségessé tette a vándorló legeltetést, és a *dehesas* létesítését, az elsősorban nyájak számára biztosított pásztor rezervátumokat... A főfoglalkozás az állattenyésztés volt, mert a *dehesas* legelői az extenzív művelés során októbertől júniusig táplálni tudták a jószágot, ha az év eléggé esős volt. Nyáron a *dehesas* állatállományának a hegyekbe kellett húzódnia”, és az elhagyott legelőket a parasztnak osztották ki, akik azokat feles, vagy járadékra kötelezett kis gazdaságokban művelték meg. Az állattenyésztés kezdeteitől fogva fizetett munkaerőt alkalmazott. A Közép-Spanyolország-ra jellemző *dehesas* rendszerén kívül ehhez hasonló szerepet játszottak az andalúziai *cortijos*, ezek a kis gazdálkodóknak, de elsősorban nagy nyájak tartóinak bérbeadott nagybirtokok.²⁹ A helyi tradíciók befolyására és a hajdani Karoling császárságtól eltérő klimatikus viszonyok következtében a klasszikus típusú feudális nagybirtokra jellemző munkajáradék egyre inkább eltűnik.

A feudális járadék átalakulása

A feudális járadék három formája, a munka-, a termény- és a pénzjáradék, eredetét tekintve visszavehető a munka formájára, de a történelmi realitások között az egyikből a másikba való átmenet távolról sem követi a fent vázolt, látszólag logikus rendet. A Karoling uradalmakban a három for-

ma együtt élt és bár Nyugaton a 11–13. században hol az egyik, hol a másik jutott túlsúlyra, a logikus egymásrakövetkezés kronologikus rendjében ez csak esetlegességet jelentett, mert a rend felborítható volt, vagy egymás között felcserélődhetett a feudális nagybirtok struktúrájának fejlődése során.

A mezőgazdaság történetében a gabona- és szőlőtermelés ritkán tud akkora kiterjedést felmutatni, mint az 1000 és 1300 közötti. Nyugat-Európa minden megművelhető földjét bevetették és a szőlőművelés északi határa nemcsak római kori kiterjedését lépte túl észak felé, hanem a mai határokat is. Főleg a korszak első fázisa, az 1000–1500 közötti évek mutatnak hatalmas ugrást, egyrészt a réserven a robotoltatható jobbágyok által elsajátított technikáknak köszönhetően, másrészt ezek többletmunkájával, egyszerre művelve meg saját telkeiket és a földesúr kezelésében tartott földeket. Nyugat agrárkultúrájában teljesen kivételes korszakról van itt szó, ahol a talaj birtokbavétele és termelékenysége, ahogy a járadék mértéke és mennyisége /a 19. századig egyébként fordított fejlődési tendenciával/ teljesen párhuzamosan haladtak egymás mellett. A szántható földek kiterjedése nőtt, anélkül, hogy gyengítette volna az új technikák hathatós voltát, mert a jobb táplálkozásnak köszönhető demográfiai felfutás egyre több munkaterőt szolgáltatott, amely a még bőségben lévő legelőkön, vagy a tavaszi vetések zabjával jól táplált igásállatokkal rendelkezett. A földesúr emelni tudta az egy jobbágyfőre eső szolgáltatások mértékét azzal, hogy jobbágyait réservején dolgoztatta, anélkül, hogy közben csökkentette volna az egyre jobban megművelt telkek szolgáltatásainak a mennyiségét. A korábbi korszakok megaláztatásaihoz és viszontagságaihoz képest a hajdani felszabadított rabszolgákból és a leigázott kis szabad parasztokból alakult jobbágyok élete kevésbé volt nehéz, vagy bizonytalan. Egyre érdekeltébbé váltak a munkában, ahogy a háziipar eszközeinek /szövőszék, rokka, stb./ tökéletesedése és változatosabbá válása hozzájárult a mezőgazdasági holtszezon jobb felhasználásához, melyet még fokozott a földesúri létesítmények egyébként kötelező igénybevétele, ezek taksája nem haladta túl az általuk megtakarított idő értékét, feltéve, hogy mód volt annak jobb értékesítésére. A kis parasztgazdaságok termékeinek piaci értékesítési lehetősége utat nyitott a munkaidő értékesebbé tételére.

A nagy gabona- és szőlőtermelés, mely a réserveken és paraszti gazdaságokban kifejlődött, magával hozta a piaci értékesítés lehetőségét, sőt kényszerített arra, a terméseredmények gyakori és szélsőséges fluktuációja révén, mely ugyanazon időben bőséget mutatott az egyik helyen, inséget a másikon. A gabonafélék és a bor helyi kiskereskedelme az esetleges kínálat helyéről

az esetleges kereslet helyére való szállítással kezdődött. Az efajta forgalom jelei már nagyon korán mutatkoznak. A helyi piacok száma a 9. századtól kezdődőleg rohamosan növekedett, az élelmiszerfelesleg koncentrációjával véget vetve a keresgélés szükségességének, és annak a lehetőségnek, hogy a kívánt időben nem találják meg a nélkülözhetetlen árucikket. Úgy tűnik, a földesúri részekeken felgyült többlettermelés talált legelőször utat a piacra, mert a lovag-földesurak nem nélkülözheték a minőségi textil- és fegyveripar termékeit, amelyek szintjét a jobbágy-kézművesek nem tudták elérni. De a *Capitulare de villis* előírásai alapján toborzott ügyes parasztok idővel a specializálódás olyan fokát érték el, hogy teljesen a kötelezőleg rájuk osztott mesterségüknek tudták magukat szentelni a vásárhelyeken, melyek hamarosan városokká fejlődtek. Követte őket ide régi agrárklientúrájuk, a parasz-
tok, akik kénytelenek voltak termésük egy részét eladni, hogy megszerezzék azt a pénzüsszeget, amelyet a földesúr ost-ként vagy censusként követelt tőlük. Ez a kényszer a Karoling korszak kezdetei óta jelentkezett és olyan erővel, hogy egy 806-os capitularium elrendelte: „mindazok, akik aratás vagy szüret idején gabonát és bort vásárolnak maguknak, anélkül, hogy szükségük lenne rá, a kapzsiság hátsó gondolatával – becstelennek minősülő nyereséget szereznek maguknak”, egy 809-es rendszabály pedig védelmezi azokat, akik „az /új/ termés előtt bort vagy gabonát adnak el és ezzel elszegényednek”.³⁰ Az inségre való spekuláció tehát már a feudális nagybirtok kialakulása előtt megjelenik és attól kezdve állandó kísérője lesz a nagybani gabona- és szőlőtermelésnek.

E tények alapján felvetődik a kérdés, milyen helyet foglalnak el a városok a feudális világgazdaságban, melynek „gazdasági elmélete még kidolgozásra vár” – mondja G. Bois előbb idézett trieri előadásában. Megállapítja, a különböző iskolákat követő középkoros történészekkel teljes egyetértésben, hogy „a feudális növekedés urbánus növekedést hozott magával”... mivel „az agrárnövekedés két módon növelte a piacitevékenység fellendülését... fejlesztette a földesúrnak különböző áruk, nevezetesen a luxusáruk vásárlására szánt jövedelmét... /és/ egyre jobban bekapcsolta a parasztot az árutermelés körébe”, olyan mértékben, hogy idővel „a város újra visszakapja a kézműves-termelés majdnem-monopóliumát, majd különböző módokon behatol a vidék életébe: hitel útján, árucserék megszervezésével, földbirtok szerzésével”. „A városok fejlődése gyorsabb ritmust követ, mint a vidéké... /és/ a két fejlődés eltérő ritmusa... arra vezet, hogy elviselhetetlen teherré válják a városok ellátása és termélecsapoló tevékenysége... Így a városok okozta túlterhelés általánossá válik egész Európában a 13. század végén és

az ebből eredő feszültségben a 14. század krízisének egyik tényezőjét kell látnunk.” Figyelemreméltó megállapítások, a legtöbbjük helytáll, kivéve talán azt, mely a városokban a 14. század krízisének közvetlen elindítóját látja. Anélkül, hogy most megoldani próbálnánk a középkori város elméleti problémáit, kénytelenek vagyunk néhány, az uradalom és a feudális járadék fejlesztésével kapcsolatos vonatkozását érinteni.

Tudomásul kell elsősorban vennünk, mennyire haszontalan azon vitatkozni, endogén vagy exogén volt-e a város jelensége a feudális világgazdaságban. A város, akárcsak az urbanizmus általában, az antik kor öröksége volt, épp úgy, ahogy az egyház is. A két szervezet e kezdetektől fogva szerves része volt a feudális társadalom globális struktúrájának. Ahogy az egyház, a város is asszimilálódott a feudalizmushoz és fejlődésében kiemelkedő szerepet játszott, antik múltjához viszonyítva teljesen megváltozott formában: az antik város és a középkori város közti kontinuitás hangsúlyozása csak arra szolgál, hogy még jobban aláhúzzuk az alapvető különbségeket: az antik város a vidéki nagybirtokosok lakóhelye volt, míg a középkori város a gazdasági tevékenység többé-kevésbé független középpontjává vált, ez mindenképpen különbözött a feudális nagybirtok kezelésétől, és ugyanakkor kiegészítője volt annak. Döntő szerepét a feudalizmusban a feudális járadéknak kereskedőtökké váló átváltoztatása jelentette, hogy ezzel majd befolyásolja a nagybirtok és a feudális járadék sorsát.

A kezdő forma – ahogy már Marx megállapította /Das Kapital III/IV. 20/ – a nagykereskedelem, „közvetítő mozgás két véglet között, melyeket nem ural, olyan előfeltételek közepette, melyeket nem ő hozott létre.” Az e közvetítő mozgás következtében felhalmozódott kereskedőtöke „megszerzi a többlet döntő részét”, véleményem szerint elsősorban a feudális járadékát, vagyis azt a részt, amelyet közvetlenül ő hozott létre a természetbeni járadék eladásával, vagy közvetetten a jobbágyok censusával, melyet termékek piaci eladásával szereztek, és amely ugyanúgy luxuscikkek vásárlására szolgál. Főlöszlegesen külön hangsúlyozni itt az európai nagykereskedelem Flandria-Toszkána közötti tengelyének a kialakulását, a friz, később flamand posztó és a frank kardok közti közlekedés útját, a nyugati kézművesség első minőségi termékeiét, amelyek fel tudták venni a versenyt Bizánc és a muzulmán kelet selyemkelméivel és dísztárgyaival, – ezek nyugati ellenértéke valaha csak a rabszolga volt. Ami a két földrajzi végpont cserébe adható nyersanyagait illeti, ezt az egyik oldalon a fűszerek és a festőanyagok jelentették, a másikon a fa és a vas. Az európai nemzetek árucikkeinek legrégebb találkozási pontjára most csak utalhatunk, ez a 8. század óta St. Denis, ké-

sőbb a Champagne-i vásárok követték. Röviden említést kell tennünk a pénzforgalom felélénküléséről, különösen a 794-es Karoling reform után, majd az új keleteurópai államok pénzveréséről, mely 1000 óta rendszeressé vált Magyarországon, 1100 óta Csehországban és Lengyelországban, egészen a genovai és firenzei aranypénzek 1250 táján történt első megjelenéséig. E megjegyzésekkel csak alá akarjuk húzni a tényt, hogy a nagykereskedelem valóban megszerezte magának a „többség túlnyomó részét” az 1000 után teljes virágzásban levő európai mezőgazdaságtól, és hogy a többségnek ez a része csak a földesúri járadékból folyhatott be, mert a földesurak voltak a luxuscikkek egyedüli vásárlói és vásárlóerejük egyetlen forrása az uradalmi vagy földesúri járadék volt. A nagykereskedelem mértéke tehát visszatükrözi a járadék mértékét és a korhoz viszonyítva mindkettő mennyisége jelentős.

Ebben az összefüggésben teljesen érthetőnek tartjuk azt a következtetést, melyre Marx jutott a kereskedőtöke történetére vonatkozó elemzésében: bár ez csak élősdű szerepet játszott, nem érintve az adott termelési módot, annak csak termékeit és jövedelmeit szerezve meg, mégis „bomlasztó befolyást gyakorolt a termelés fennálló szervezetére”. Ez a szervezet pedig a feudális nagybirtok volt, az ezredik év után kifejlődött formájában. Hogy a kereskedőtöke és székhelye, a város hogyan gyakoroltak bomlasztó befolyást a nagybirtok-szervezetre, ez a középkori Európa gazdaságtörténetének kulcskérdése.

Nézzük meg először az európai kereskedelem tengelyének két erősen urbanizált pólusát, vagyis Észak-Itáliát /a Po és az Arno völgyét/ és Walloniát /a Somme és Meuse közé eső francianyelvű tartományokat/. A feudális nagybirtok a Karoling korszak óta mindkét vidéken meggyökeresedett, ahogy urbanizációjuk is ugyanabból az időből származik. A feudalizmus és a városfejlődés tehát egymás mellett haladt északon és délen, de nagyon eltérő viszonyok közepette és ez az eltérés itt is, ott is mélyen befolyásolta a feudális nagybirtok sorsát.

A város és az uradalmi rendszer felbomlása

A 1000 és 1300 közé eső korszakot Észak-Itáliában általában a comunák korszakának nevezik, noha ugyanúgy e vidék egyedül feudálisnak mondható időszakaként is jelölhetnénk. Valójában a feudalizmus és az urbanizáció párhuzamos fejlődésének a korszaka volt, egymást kiegészítve és egymással szemben állva – erősebbnek a szembenállás bizonyult és ez végül a feudalizmus klasszikus formái, különösképpen pedig a feudális nagybirtok

felbomlásához vezetett. A 9–10. században úgy látszott, hogy a társadalmi fejlődést a frank feudalizmus behatolása fogja meghatározni. A hármasszedelem, a varég – szaracén – magyar támadások elleni védekezés során a legfőbb tényező a várakba húzódás [*incastellamento*] lett, a népességet a földesúri várak és a megerősített püspöki városok oltalma alá tömörítve. Ugyanebben az időben indul meg a gazdasági élet újraéledése, elsősorban a gabonatermelés hatalmas fellendülésével, túlsúlyát az állattenyésztésről a mezőgazdaságra helyezve át, a föld kimerüléséig művelt irtásföldek használata helyett újra elővették a kétnyomású művelést, elterjesztve a forgató ekét és a lovas igák használatát, valamint a háromnyomású rendszert egészen Toszkánáig. Megindulnak a benedekrendiek által elkezdett és a városok által folytatott „javító” műveletek, ezek eredménye lett a Pó síkság csatornázásának hatalmas munkája a 12–13. században, melyet a szántható földek, sőt a legelők rendszeres öntözése követett, és az erdők kiirtása az Appeninnek csúcsáig s a mocsarak lecsapolása. Mindez demográfiai emelkedéssel járt, 5 millióról 10 millióra duplázva a lakosság számát, és ezerről háromezerre tripplázva meg a települések számát 1000 és 1300 között.

A gabonatermelés fejlődése és a demográfiai felfutás függvénye volt az uradalmi szervezet bevezetésének. A hajdani rabszolgák és szabad parasztok jobbágyok lettek, *massari*, örökölhető bérletekkel, és ideiglenes tulajdonjogokkal rendelkező *livellari*, ezek azonban általában életfogytiglan voltak rögzítve az írott *livello*-ban. Mindkettő robotra volt kötelezve a réserven, de Itália urbánus tradíciói hamar érvényre kezdtek jutni a robotnak feltes viszonyra való átváltoztatásával /pl. Bobbio, 9. sz./, vagy akár pénzben fizetett censusra való cseréjével /pl. Lucca, 10. sz./.

Az urbánus hagyományok újraéledésének még hangsúlyosabb jele a kommunális mozgalmak korai megindulása, az elsőt Cremonában tartották számon, a püspök elleni, 924-es lázadással; /a felkelők/ kommunális szabadságukat egy 991-es császári határozattal kapják meg. A kommunális mozgalmak sajátos vonása volt szoros kapcsolatuk a parasztok felkeléseivel uraik ellen. Az ediktumok, így az I. Ottó által 973-ban kiadott „de servis libertatem anhelantibus”, nem voltak képesek ezeknek véget vetni, tekintettel a városoknak a parasztság részére nyújtott támogatására. A 11. században egyre gyakoribb városi és parasztlázadások a városok püspöki fennhatóság alól való felszabadítására vezettek, majd arra, hogy kikerültek a „contado” urainak a hegemoniája alól, akiket többnyire köteleztek, hogy a városban lakjanak és alávéssék magukat a városi törvényeknek – végül eljutottak a parasztok jobbágyosorának nagyjából a 13. században végbement megszüntetéséhez – ez elszakította a jobbágyok-

nak a réserve-hez fűződő kötelekeit, anélkül azonban, hogy felmentette volna őket a járadék alól, melynek jellege radikális változásokon ment keresztül.³¹

„Közép-Észak-Itália vonatkozásában már a 12. század végétől, a 13. század elejétől kezdve nehéz nagybirtokról beszélni... Általánossá vált egy szabad birtoklási forma, a függés kötelei, vagy a munkaszolgáltatásoknak való alávetettség nélkül”, ami a réserve és a bérletek kettősségére alapult uradalmi szervezet felbomlására vezetett. Az átalakulás „haszonélvezői a kistermelő parasztok voltak, akiknek koncessziójuk volt földjeikre és így meg tudták szerezni a maradéktalan fennhatóságot, birtoklási jogaikat teljes tulajdonjoggá változtatva át.” De „különböző kategóriájú városi lakosok is számos földvételel hajtottak végre... ezek vétele védelmet élvezett, tekintettel a városoknak *contado*”-ik fölé egyre jobban kiterjesztett politikai fennhatóságára.” A városoknak a vidék fölött gyakorolt hegemoniája rövidesen a parasztok elnyomásának új formáit juttatta érvényre. „A szerződéseket, amelyek a birtoklási jogok meghatározásánál a bérlőnek kedveztek, újabb rövid távú /vagy csak néhány évre szóló/ szerződések váltották fel, magas bérleti díjakat írva elő... Két fajtájukat különböztetjük meg: a meghatározott bérhez kötött haszonbérbeadás, melyet általában természetben /gabonában, borban/, ritkábban pénzben kellett fizetni; b. részbeni bérbeadás, a termékek egy részének leadásával, általában a bor, a gyümölcsök felével.” *Mezzadria*, felesrendszer a mezőgazdaságban, *soccida* az állattenyésztés területén. „Ezek a kereskedelmi jellegű szerződések /ahogy sokszor meghatározzák őket/ megfeleltek a tulajdonos érdekeinek, aki a kiadás időtartamának rövid lejáratával meg akarta őrizni a föld teljes tulajdonjogát és a fölötte való maradéktalan rendelkezést.” Mindez együtt járt „a parasztok munkájának az intenzívebbé tételével, melyet a szerződések segítségével, sőt normák megállapításával értek el”, előírva a munkálatokat, a termelési módokat, a szolgáltatások mennyiségét.” A kis agrárgazdaság alapjaiban erőtlen marad: függvénye az önellátás szükségleteinek, az elégtelen tartalékok korlátainak, a befektetések lehetetlenné válásának, a hitel hiányának: ez a gyengeség súlyos tehertétel a parasztok kis gazdaságain, sújtja és fokozatosan tönkreteszi e gazdálkodási formákat, amelyek nagyon bizonytalan körülményektől függtek.³² Sokszor odáig jutnak, hogy elhagyják a fordítós ekét és visszatérnek az egyszerű ekéhez, sőt, néha már csak az ásóhoz.

A közép-észak-italiai parasztság nem sokat nyert a feudális nagybirtokrendszer felbomlásával, személyes szabadsága nem érte meg, hogy elveszítse földje birtoklásának biztonságát, még kevésbé a földesúri réserve fejlett

technikái révén nyert ötleteket, melyek a robotmunkája közben nyert tapasztalatain alapultak és melyeket aztán saját földje megművelésénél értékesített. Az olasz város látszólag visszatért antik tradícióihoz, újra nagybirtokosok lakóhelye lett, akik nem törődtek parasztaikkal azon túl, hogy súlyos kényszert gyakoroltak rájuk a szolgáltatások beszédésénél. A jobbágy-ság kötelékei alól felszabadult paraszt lényegében az antik földműves bizonytalanabb helyzetébe került vissza. Azonban nem szabad eltúloznunk annak jelentőségét, hogy az antik város „eredeti” jellegzetességeinek ilyen reneszánsza mutatkozik a középkori Itáliában, mert a város válik a kereskedelem és a feudális földesúr közvetlen fennhatósága alól felszabadult kézművesség központjává, sőt, ez utóbbiak fölé emelkedik azzal, hogy megszerzi a feudális járadékot és ezt kereskedő- és banktőkévé változtatja át, hogy az irányítsa aztán a város és a vidék közötti kapcsolatokat a felbomlott feudális kényszer helyén.

A város és az uradalmi rendszer átalakulása

A feudális járadéknak városok által történő birtokbavétele, és a földesúri nagybirtok és az uradalom elgyengülése Walloniában is végbement, de ez a folyamat itt nem tudott olyan határozott formákat ölteni, mint Itáliában. A város a falvakban nem tudta átvenni a földesúr uralmát, ezek feudális fennhatóság alatt maradtak és a város kénytelen volt megkeresni a gazdasági kényszerítés eszközeit, hogy be tudjon oda is hatolni és a parasztgazdaságot meg tudja csapolni. A város-vidék kapcsolatának ez a modellje többé-kevésbé Európának az Alpoktól és a Pyrénéusoktól északra fekvő egészére érvényes, de klasszikus formája, mely a kis parasztgazdaságoknak leginkább kedvezett, Walloniában fejlődött ki. E vidék városainak gyökerei nem az antik korszakra nyúlnak vissza, Gand például szabad parasztok településéből született a 10. században, a St. Pierre apátság mellett, mely még rabszolgák felett rendelkezett részerve megmunkálásánál; számukat a flandriai gróf hatalmas várának védelme alá érkezett új jövevényekkel növelte. A munkajáradéknak termék- és pénzjáradékká való átalakulása korán jelentkezik az urbanizációs lendület teljében fejlődő vidéken. A Prüm-i apátság mansiói Arnheimben 893-ban még évi néhány hét robotot teljesítettek, de szolgáltatásaikat hamarosan termékekre és pénzre váltották fel.

A fejlődés leglátványosabb jelensége a részerve hanyatlása volt. A robotja során elsajátított technikák birtokában a parasztság a termelés természetadta nehézségei miatt eddig még lakatlan vidékek felé nyomult. Az erdőirtá-

sok, a mocsarak lecsapolása, a *polderek* visszahódítása a tengertől, a szántóföldek, szőlőterületek kiterjesztésére vezettek. Az ilyen vidékek feudális birtokosai olyan szolgáltatási könnyebbségeket, olyan személyes és kommunális szabadságjogokat ajánlottak fel az újonnan jötteknek, hogy a jobbágyok tömegesen hagyták ott régi uraikat, hogy kedvezőbb körülményeket keressenek maguknak. 1150 körül százával jöttek létre a privilégiumokat élvező települések, melyek bizonyos belső autonómiát élveztek, és csak természetbeni szolgáltatásokra vagy pénzadóra voltak kötelezve. Az itáliai „villafranca”, a „sauvetés”, „bastides”, „villeneuve”, „bourgs”, „bourgades” Franciaország különböző tartományaiban, a német tartományok „Freistift”-jei és egyéb változatok jelölik ezeket a városokéhoz hasonló kommunális intézményekkel rendelkező új településeket, melyek mindenfelé elbujáztattak nyugaton a hajdani uradalmak területein, ahol a lakosság maga is hasonló privilégiumokat kapott, vagy ellenkező esetben szétszéledt.

Ez adta meg a kegyelemdőfést a földesúri réservenek. Kísérletek történtek megmentésére, csökkentve kiterjedését és következésképp munkaerő-szükségletét, de ez csak időhúzás volt, minden kilátás nélkül. Legjobb megoldásnak az látszott, ha a réservet egészében haszonbérbe adják a polgári vállalkozóknak, vagy telkekre felparcellázva földműveseknek, mert így különálló helyzetét megőrizték egy esetleges saját kezelésbe való visszavétel reményében. Az angol földesurak a bérletdíjaknak a pénz inflálódása miatt bekövetkezett elértékeltelenedésétől indítva, nyúltak ehhez az utolsó lehetőséghez, és 1180 után újra elkezdték réservjeik megművelését a bérlők robotjával, a járadékot természetben szedve be. A posztóipar és a városfejlődés fellendülését kísérő gazdasági növekedés lehetőséget adott számukra a réserve nyereséges megművelésére, ennek igazgatását olyan típusú gazdatisztekre bízták, mint pl. Walter of Henley volt, egy ismert mezőgazdasági értekezés szerzője. Mindenesetre az e megreformált réservéken alkalmazott technikák nem jelentettek alapvető újításokat, pusztán körültekintőbben alkalmazták az erre a korra már általánossá vált háromnyomásos gazdálkodás gyakorlatában kipróbált módszereket. A munkaerő kézben tartását megkönnyítette a fizetett béresek fokozott alkalmazása, ezek száma a hatalmas demográfiai felfutás következtében növekedett. A mezőgazdasági munkában és állattenyésztésben állandó béresek alkalmaztak, továbbá robotoló, de fizetett jobbágyokat, később alkalmi földesúri napszámosokat az idénymunkákra. Az uradalom régi formáihoz való teljes visszatérés tehát Angliában sem sikerült, ott azonban a réserve megmentését szolgáló kísérletek olyan művelési módszerek bevezetésére vezettek, melyek a modern mezőgazdaság előfutáiraivá váltak.³³

A r eserve fizetett munkaerővel való megmunkálását egyébként Németalföldön m g előbb próbálták meg, mint Angliában. A St. Truiden-i apátság például már 1100 körül ezt a gyakorlatot folytatta. Wallonia korai urbanizációja állandó és a paraszti term nyekhez közel  s  piacokat teremtett és ezzel a földesúri r eserve elvesztette a konjunktúra mozgásaira való reag l sokkal és a nagybani szállítással eddig élvezett előnyeit. Ilyen körülmények között a r eservet nem lehetett fizetett munkaerők alkalmazásával fenntartani, ez az eljárás t l költségesnek bizonyult ahhoz, hogy versenyképes legyen a kis családi gazdaságokkal szemben, ahol az energiákat mindig mozgósítani lehetett a növekvő erőfeszítések szolgálatára. A r eserveket, ahogy a telkeket is, haszonbérbe adták a gyakorlatilag szabad parasztoknak, akik azonban járadékra voltak kötelezve, természetben vagy p nzb n fizetett b r adására, meghatározott időtartamra, többnyire 12 évre, ritkán egy  g sz életre szólóan. M g azokon a vidékeken is, ahol az uradalom a Karoling korszak óta meggyökeresedett, a 12–13. században a rendszer a haszonbérlet felé fejlődött tovább. A paraszt gazdasági függetlensége teljessé vált, de a járadék nem tűnt el, sőt  l g súlyos volt, a paraszti termelés jövedelmének 25 – 30 %-át tette ki. „Egy bérlet megművelése nem jelentett gazdagsághoz vezető utat. A rövid lejárati idő alatt a természet vagy a piac viszontagságai sokszor g t l lag hatottak rá, m g hosszútávon a kedvező körülmények arra k sztet k a tulajdonost, hogy a járadékot emelje.” Hangsúlyoznunk kell, hogy a tulajdonosok általában  l g bölcsek voltak ahhoz, hogy ne  ljenek vissza bérlők időszaki nehézségeivel, a birtokból való kiforgat sok, amelyek egyébként törvény szerint lehetségesek voltak, ritkán fordultak elő, sőt, a p nzvarban szenvedő parasztok haladékot kaptak, néha még kölcsönöket is. A németalföldi bérlők helyzetét a középkorban viszonylag kedvezőnek  t lhetj k meg, anélkül, hogy teljesen egyet rten nk azzal a véleménnyel, amely szerint a tulajdonos és a bérlő közötti viszony jellege „inkább társulásra, mint függő helyzetre vallott.” M g több szabads giogot élveztek azok a parasztok Németalföld  szaki részén, akik a tengertől kiszorított területeket, *poldereket* vettek birtokba és oda telepedtek le a 11–13. század folyamán Hollandia gr fj nak fennhatósága alatt, tized és valamennyi földesúri taksa fizetése mellett.³⁴

A nyugat k t urbanizált pólusa, vagyis Franciaország  s Németország-nak az Elb ig terjedő közötti feudaliz lt területen a városok kialakulása, a piacgazdálkodás fejlődése, a pénzforgalom és a demogr fi i növekedés ugyanazt a hatást gyakorolták a feudális járadék formáira és a földesúri birtokrendszerre, mint Walloniában, mert az arisztokraci , a nemesség és az

egyház mindenütt megőrizték tulajdonjogaikat, viszonylag kevés városi elem jutott el földek teljes tulajdonjogának megszerzéséig, és ez a kis térhódítás is csak azon az áron sikerült, ha asszimilálódtak a feudális urakhoz. A jobbágyság felbomlása /sokszor a hozzá fűződő terhek megváltásával/ megfosztotta a réserveket a robotoló elemektől és ez változtatta meg gyökeresen az uradalmi rendszert.

Igaz, hogy a réserve sehol nem tűnt el teljesen, egy kertövezet, néha épp egy vadászterület a földesúr közvetlen birtokában maradt, de a szántó-földeket és a szőlőket ritkán tartották saját kezelésben, robot vagy fizetett munkaerő segítségével, általánossá vált bérbeadásuk a bérlőknek, egy tagban, vagy kisebb birtoktestekre felosztva. A legrégebben feudalizálódott vidékeken, ideértve a Rajna jobb partjának nagy részét, szélsőséges felaprózódás is végbement a telkek területén; a földesurak szorgalmazták ezt a folyamatot, tekintettel a járadékemelkedésekre, melyet a bérlőcserék, vagy az új bérlők belépése esetén kivetett taksák jelentettek. 1150 óta a gabonaneműek árában egész Nyugat-Európában bekövetkező emelkedés során /Angliában pl. 150 év alatt az árak háromszorosukra emelkedtek/, az addigra általánossá vált pénzádó értékét veszítette és a földesuraknak új intézkedéseket kellett hozniuk, hogy a járadékot olyan szinten tudják tartani, mely a rangjukhoz méltó életmódot biztosított a számukra. A hűbéri uradalom fokozatos beolvadása a földesúri magánbirtokba indította el ezt a folyamatot, mely még a legkisebb falusi nemesnek is lehetővé tette, hogy bérlőitől robotot követeljen, és az alávetett állapothoz kötött taksákat. A jól felszerelt uradalmak keretein belül emelték a földesúri taksákat. Egyre gyakrabban követelt és felemelt rendkívüli adókat vezettek be. Még hathatósabbnak bizonyult ezeknél a földek felhasználási időhatárának korlátozása akár a bérbeadott réserve, akár a /kis/ bérletek esetében, melyeket rövid határidőre adtak ki a parasztnak, egy évtől kezdődőleg a legtovább élethossziglan, és a járadékot minden lejárat alkalmával emelték. Azokon a vidékeken, ahol a feudális uralom csak 1100 körül gyökeresedett meg, így Dél-Németországban /Bajorország/ és Észak-Kelet Németországban /Szászország, Schleswig-Holstein/ a földesurak elkerülték a járadék csökkenésének kockázatát, egy tagban adva bérbe a réserveket a gazdag parasztnak, akár rövid időhatárra, sokszor igen felemelt pénzáradék ellenében, akár örökös feles bérletben, vagy természetbeni szolgáltatásokban rögzített járadékért. Ennek következtében a kisbérlő gazdálkodók a nagy parasztgazdaságok fizetett kisegítő munkaerői lettek.³⁵

A feudális nagybirtok tehát noha erősen átalakult és megváltozott

struktúrákkal valamilyen formában fenntartotta magát, mint a más-más formát öltő feudális járadék behajtásának a kerete. Tévedés lenne azt képzelni, hogy a pénzáradék általánossá válása és az írott bérszerződések önmagukban átváltoztatták a feudális járadékot földjáradékká. Az előbbiekben hangsúlyoztuk, mennyire változhattak a feudális járadékformák egymásrakövetkezésének a sorrendjei és ez a változékonyság alapszabály maradt a feudalizmus egész fennmaradása idején, társadalmi és politikai vonatkozásban is. Ezt nemcsak a kelet-közép-európai „második jobbágyság” legkiemelkedőbb esete bizonyítja, hanem ugyanúgy a járadék különböző formáinak gyakori visszaváltoztatásai is, a terményé robotra, a pénzáradéké terményjáradékra a kora középkor nyugati világában. Csak a feudális rendszernek a teljes egészében való gyökeres átalakulása biztosítja azt, hogy a feudális járadék minden formája visszafordíthatatlanul földjáradékká változzon át. Tehát mindaddig, amíg a feudális járadékot bármely formában behajtották, a feudális uradalom ilyen, vagy olyan módon tovább élt.

Kolonizáció útján való terjedés

Az előbbiekben láttuk, hogy a földtulajdon nagybirtok-struktúrája dél és nyugat felé főleg a hódító lovagok fegyverei segítségével terjedt, mindazonáltal a paraszti települések is fontos szerepet játszottak ebben. Másrészt említeni kell a hódításokat is, amikor, mint rendszeren, arról beszélünk, hogy az uradalmi szervezet Kelet-Európába való átültetése telepítések útján ment végbe. Igaz, hogy ez a kolonizáció a nyugat túlnépesedett vidékeinek a belső terjeszkedéseként kezdődött, az addig megműveletlen földek művelés alá vételével, először a Szajna és a Rajna közti vidéken, később, a 11. században, a Rajna, a Moselle és a Meuse között. A terjeszkedés az urbanizáció folyamatával párhuzamosan haladt, de erősen agrárjellege is volt, kritériumait a személyes szabadság, az öröklődő bérlet, a /természetben vagy pénzben/ meghatározott census és bizonyos autonómia jelentették, egy választott bíró vagy a kolonizáció engedményezettje /locator/ fennhatósága alatt, ez utóbbi gyakran kisebb földesúri jogokat is élvezett /malom, stb./. Nem volt tehát részerő teljesítendő robot, mivel az új kisbirtokok, bár részét képezték egy világi vagy egyházi földesúr földtulajdonának, nem olvadtak be a nagybirtok szervezetébe. Legjellemzőbb példák erre Németalföld *polder*-jei, a friz és holland parasztszok által a tengertől elhódított területek, akiknek szolgáltatásai a grófnak /Flandria vagy Hollandia grófjának/ fizetett censusra és az illetékes püspöknek járó tizedre korlátozódtak. Hol-

land és flamand parasztokat telepítettek le a 11. század végén a Weser mentén, privilégiumaik híre kelet felé mint „a hollandok, vagy a flamandok jogai” terjedt, idővel mint Franconia jogai-t emlegették, hogy aztán Kelet-Európába a „*ius Theutonicum*” gyűjtőnév alatt érkezzen meg. A csaknem szabad kis gazdaságok e formája, mely csak annyiban függ a földesúri uradalomtól, hogy feudális járadék címén census fizetésére köteles számára, a 12. és 13. században nemcsak a mecklenburgi, brandenburgi vagy poroszországi szláv területekre erőszakkal kihelyezett német települések modellje lesz, hanem a német emigránsok és Kelet-Közép-Európa keresztény államaiiban az autochton parasztok berendezkedéséé is.

A feudális nagybirtok kialakulása Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban hosszú folyamat eredménye volt, melyben a külső és belső tényezők olyan mértékben összekeveredtek, hogy nehéz egyenként meghatározni a reális súlyukat. A cseh és lengyel történészeknek az a véleménye, hogy „a 10. és a 12–13. század között a föld az államé volt, vagyis a fejedelemé vagy a királyé. A látszólag szabad egyéni földművesek gyakorlatilag az állam szolgái voltak... A nemesek birtokai nem voltak nagyok... művelésükre a hadifoglyok rabszolga-jellegű munkáját használták fel.” Csak a 13. században következett be, hogy „az állam már nem volt rá képes, hogy a hatalmasok... nyugati példáktól befolyásolt igényeit kielégítse”... akik a várak és az uralkodó udvarai köré csoportosított szabad parasztok szolgáltatásából csak annyiban részesültek, amennyiben mint ezen intézmények igazgatói részesedtek a jövedelmekből. „A *dominium* felosztása az állam és a nemesek között /mentességek útján/ együtt haladt a feudális uradalom, vagyis a főnemesek és a kisebb lovagok birtokainak a megszerzésével...a feudális urak a beszolgáltatások és a paraszti robot új rendszerét állították fel... Nyugat-Európa befolyására, mindenekelőtt azonban a német tartományok közvetítésével e szervezet fejlettebb rendszerré változott, amelyen belül a földművesek egyéb engedmények mellett örökölhető jogot kaptak a földre és autonómiát a falvak igazgatásában. Ezt a jogrendszert nevezték a lengyelek német jognak.”³⁶

A gazdasági és társadalmi fejlődés képének a lengyel történetírás alapján történt rekonstrukciója ugyanígy alkalmazható Csehországra és Magyarországra is, de a bőségesebb és differenciáltabb magyarországi források hozzásegítenek a pontosabb vonalak megrajzolásához, egyrészt a Nyugat- és Kelet-Európa feudális fejlődése közötti különbségre vonatkozóan, másrészt a feudalizációs folyamat belső irányvonalai és a külső befolyás, elsősorban a kolonizáció közötti arányok igazi megoszlására. Elsősorban meg kell je-

gyezni, hogy a feudális nagybirtok nyugati és keleti típusai közötti különbség nem éles válaszvonalal jelentkezik, hanem inkább átmeneti formák között, bizonyos kronológiai késéssel.

Semmi sem bizonyítja ezt jobban, mint a házi rabszolgaság fokozatos csökkenése nyugattól keletig, századról századra. Németország keleti részében a 11. században még megvan, de lehanyaglik a cseh, magyar és lengyel állam megalakulásával, melyek megannyi sorompót jelentenek a rabszolgaság vadászata útjában. A Baltikum vidékén a német lovagrendeknek még sikerült a 13. században rabszolgaságba kényszeríteni bizonyos számú pogány poroszt /*holop*/ de a hozzájuk csatlakozott Frères de L'Épée /a kard fivéreinek rendje/ csak odáig jutott, hogy Litvánia népeire szolgáltatásokat és robotot rójon ki. Délkeleten a bajorok már a késő Karoling korszakban meghonosították a rabszolgaságon alapuló uradalmi rendszert a mai Dél-Ausztriában /Stájerország, Karinthia/ a földesúri *curtis*-hoz csatolva a *mansi serviles slavonici*-t, a *mansi liberi bawarici* mellett, ez utóbbit mint az újonnan jött németek településeit. E régi típusú uradalmi rendszer csak 1150 után bomlott fel, megőrizve azonban vagy 10 százaléknyi rézerve-maradékot, a jobbágyokká lett, felszabadított rabszolgák művelésében.³⁷ A magyarok már nem voltak képesek rabszolgákat szerezni maguknak a második bulgár birodalom 13. század eleji kialakulása óta, ami véget vetett a bogumilek elleni „keresztes hadjáratoknak”, ahogy a kunok 1220 körüli megtérése is. Csaknem ugyanabban az időben a német lovagrendek terjeszkedése a Balti-tenger vidékén megfosztotta a lengyeleket a pogány rabszolgák utáni vadászatok lehetőségeitől. A csehek ezt már korábban elszenvették, Prága a 12. században nem volt más, mint a szomszéd országokból hozott rabszolgák piaca. A rabszolga utánpótlás kiapadása tehát nyugatról kelet felé haladt a 10. századtól kezdve a 13. századig; ez azzal a szükségszerűséggel járt, hogy a rabszolgatartó rézervet roboton alapuló rézerve-vé alakítsák át. De ezt az elkerülhetetlen átalakulást sokáig visszafogta Kelet-Közép Európa sajátos földbirtokstruktúrája.

Ahogy nyugaton, a központi hatalom csírája itt is a fejedelem fegyveres kísérete volt, melyet a külföldi hadjáratok zsákmányai és a leigázott törzsek adói tartottak el. A keresztény államok 10. századi megalakulása után szabad parasztok nagy tömegeit csatolták földjeikkel együtt az uralkodó várjaihoz és udvaraihoz és az azelőtt szabad munkaerő központosítása arra kényszerítette a fejedelmi kíséret tagjait, akik a királyság fő tisztségviselőivé lettek, beérjék némi, szerényebb kiterjedésű, elszórtan fekvő, „preadium”-nak nevezett birtokkal – ezek mindegyikét maroknyi házi rabszolga művel-

te, az úr ekéihez kötve. Ehhez járult még, hogy feudális nagybirtokká való koncentrációjukat megakadályozta az uralkodó várépítési monopóliuma: az arisztokrácia birtokában egészen a 13. századig csak alig megerősített udvarok voltak. A belső erőviszonyok eltolódása, az arisztokrácia megerősödése az uralkodó várai és udvarai igazgatása révén nyert jövedelmek útján a 12. század óta a központi hatalom gazdasági alapjai felbomlásához vezetett, a földmonopólium újrafelosztásához a katonai arisztokrácia tagjai között, és az immunitással felruházott feudális nagybirtok kialakulásához.

Ahhoz, hogy ide eljussanak, az arisztokrácia nyomásához hozzájárult még a három említett országban az uralkodók udvari- és várszervezetének belső átalakulása is. E szervezetek népessége nagyon összetett volt, bizonyos számú házi rabszolga tartozott hozzá, akik nagyon hamar házas rabszolgáká alakultak át, gyakorlatilag robotoló jobbágyokká, lévén, hogy az uralkodó alattvalói nagy többségét szabad parasztok tették ki, részben a fejedelmi törzs tagjai, tehát társadalmi helyzetüket és szolgáltatási kötelezettségeiket tekintve privilégiumokat élveztek. A rabszolgákat asszimiláló társadalmi réteg csak a törzseké és a fejedelem és kísérete által leigázott idegen népeké lehetett, melyet a következőkben a központi szervezethez kapcsoltak és tízes és százas rendekbe osztottak be, ezeket a magyar források gyakran említik és Lengyelországban „decimi” néven ismerik. E korlátozott szabadságjogokkal rendelkező elemek köréből választották ki a különböző helységekre kirótt specializált szolgáltatások teljesítőit, akiknek neve /Pék, Szakács, Kocsmáros, Kovács, Halász, stb. — vagy harminc név/ még ma is őrzi Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban régi lakóhelyük emlékét. A Karoling-kori *Capitulare de villis*-ben találunk először a különböző kézműveségekre és specializált szolgálatokra való toborzással az uradalom alattvalói között, majd a királyi és egyházi uradalmak 9. századi leltáraiban megjelennek a „gynécéek” /munkahelyiségek/ a szövő-fonónók számára, ahogy a földesúri résérve-hez csatolt műhelyek is, ahová a környező falvak telkeire letelepült kézművesek időről időre dolgozni jönnek.

Ez a résérve számára történő kézműves-toborzás a feudális Nyugaton is sokkal hosszabb ideig fennmaradt, mint ahogy gondolnánk. A konstanzi püspök, monostort alapítva az ezredik év körül, „összehívja a rabszolgákat, kiválasztja legjobbjait, és ezeket mint szakácsokat, pékeket, kocsmárosokat telepíti le... és minden mesterségre mestereket.”³⁸ Ez a rendszer már a 10. század közepe óta virágzott Magyarországon, vagyis gyakorlata nyugaton és keleten egyidejű volt. A privilegizált rétegek, amelyekről az előbb beszéltünk, egyrészt katonai szolgálatra kényszerültek, másrészt munkában

és természetben való szolgáltatásokra, ez utóbbiakat katonai szolgálatuk megváltásaként a Karoling ost-hoz hasonlóan – ezt Csehországban tributum pacis-nak, Magyarországon liberi denarii-nak és Lengyelországban /ugyanilyen értelemmel/ powolowe-nak nevezik. Negyedik rétegeként az uralkodó közvetlen fennhatósága alatt kezdetektől fogva megjelentek a hospesek, a 11. században külföldi lovakok és kereskedők, többnyire vallon és német eredettel, a 12. századtól kezdve parasztok is, kézművesek és idegen bányászok. Az első privilegizált városokat nyugati mintára ugyancsak az uralkodók alapították Kelet-Közép Európa országaiban.

Ezen országokban a földtulajdon központi szervezetében első pillantásra a legfeltűnőbb a Karoling korszak és az egykorú feudális nyugat intézményeinek egyidejű együttélése. Nem egy azonos fejlődési vonal különböző szakaszaiból kölcsönzött elemek statikus egymás mellé rendeléséről van itt szó, sem Kelet-Közép Európa egyfajta kulturális hasonulásáról a Karoling modellhez, hanem egy belső fejlődésről, mely alapjaiban azonos a nyugatiéval, és bár késedelemben van, mégis gyorsulólág hat rá az utóbbival való kapcsolat.

A késedelem és ugyanakkor a felgyorsulás e viszonyát főleg az egyházi javak gazdasági fejlődésében figyelhetjük meg a három említett országban. A középkori Európa legfőbb integrációs ereje, az egyház az élen haladt az uradalmi szervezet kialakításában is. Az apátsági uradalmak Magyarországon nemcsak abban követték a királyi birtokokat, hogy a rabszolgák szolgálatait átalakították jobbágyi kötelezettségekké, hanem azon is igyekeztek, hogy a királyi donációk révén kapott, függő helyzetben levő szabad parasztokra robotot vessenek ki, melyet a rabszolgaság megszűnése csökkenéssel fenyegetett. Következésképp bevezették a nyugati jobbágyrendszert. A benedekrendiek legnagyobb magyarországi apátsága, Pannonhalma 1000 táján népei között 75 % saját termelő eszközök nélküli rabszolgát számolt, száz évvel később már csak saját gazdaságokkal rendelkező jobbágyai voltak, de mind köteles volt különféle robotszolgálatra, végül 1220 táján már csak 12 %-ot tettek ki a jobbágyok, akikre mezei munkákat, szántást, szőlőművelést, és a házi munkákat róttak ki, melyet hajdan a rabszolgák végeztek, a többi csak természetbeni szolgáltatásokra volt kötelezve, vagy szezonmunkákra. Az 1226 és 1240 közötti tiltakozó mozgalmak eredményeképp még e robotokat is csökkentették. Ugyanígy a parasztok nyugtalansága volt a fő indítéka a királyi uradalmakban a szolgáltatások reformjának, ahol 1235–1240 között a minden korlát nélküli szolgálatot, a rabszolgaság továbbélését meghatározott szolgáltatásra változtatták át, a jobbágyokat magukat pedig

„conditionáriusokká”, vagy szerződéses jobbágyokká, bérlőkké tették. A csehországi és lengyelországi források alapján, amelyeket a magyar források tanúságtétele is támogat, hasonló eredményeket tételezhetünk fel.

A világi urak, kis kiterjedésű, kevésbé népes, rabszolgákkal, a 12. század vége felé legalább is házas rabszolgákkal művelt uradalmi nem tudtak lépést tartani az uralkodóval és az egyházzal csak az egész régi társadalmi-politikai rendszer megingása árán. A 13. század második felében a királyok feloszlatták a várak és udvarok szervezetét, földjeik nagyobb részét kiosztották a főurak és a nemességet kapott főtisztek között, akik a maguk részéről újraszervezték és újratelepítették ezeket a földdarabokat a belföldi szökött jobbágyokkal és a külföldről menekülőkkal, ezúttal kifejezetten a „more hospitum” nyugati modellje alapján, azaz a parasztok számára biztosítva a szabad helyváltoztatást, a telkek öröklődő birtoklását, a megszabott járadékot és a belső autonómiát.

Bár az első vallon és német menekülők a 11. századtól kezdtek az országba érkezni, elszigeteltek maradtak státusukra és privilegizált településeikre nézve, és /ennek az állapotnak/ üdvös befolyása csak azután kezdett a hazai parasztság helyzetében érvényesülni, hogy a központi munkerő-monopólium felbomlott – a felbomlást az idézte elő, hogy a mágnások és nemesek maguknak szerezték meg a királyi birtokok nagy részét, továbbá, hogy az ellenszegülő parasztság szabadsági jogokat vívott ki magának. A 13. század végén a királyi és egyházi uradalmak kénytelenek voltak a parasztjaik számára megadni ugyanazokat a privilégiumokat, melyeket a világi magánbirtokok népessége élvezett. Ez az állapot már nagyon közel esett a nyugati cenzitárius rendszerhez, kivéve, hogy bizonyos mennyiségű robot évi néhány nap, továbbra is megmaradt, a jobbágyi állapot egy fokozatának a jeleként, mely állapot látszólag szétesett, de valójában fejletlen formában szinte a föld alatt tovább élt Kelet-Közép-Európa fejlődésében, hogy a megfelelő idők elérékezésével annál erősebbé váljon. A feudális uradalom Kelet-Közép-Európába kései formájában érkezett meg, cenzitárius /készpénz járadékot fizető/ rendszerrel, így módja sem volt rá, hogy a katonai és jogi védelem pozitív befolyását gyakorolja, továbbá, hogy tökéletesítse a technikákat, ahogy az a nyugati országokban történt. A közvetítés szerepe a nyugati bevándorlókra várt, akik technikai újításokat és képzett munkaerőket hoztak magukkal.³⁹

Itt kell beszélnünk Oroszország kivételes esetéről. Az orosz társadalom kialakulása klasszikus formáját képviseli Kelet-Európa autochton fejlődésének, melyet a feudális irányzatok erősítenek. A fejedelemnek alávetett és a

várak köré csoportosított szabad parasztok szolgáltatásainak kisajátítása */gorod*, legalábbis a 10. század vége óta, amikor Vladimir fejedelem új falvakat alapított Kijev körül és ezeket a távolabbi törzsekből származó harcosokra bízta, hogy jobban felügyelhessenek a népre, ahogy ez ugyan e kor Magyarországon is történt, a régi feloszlott törzsek harcosaiból verbuvált katonák letelepítésével a specializált szolgálónépek telepei körül, a katonai elit e jövedelmekben való részesülése az „ellátás” közvetett útján */na kormlenie/* és nem közvetlenül, földesúri igény alapján, a *bojárok* öröklődő birtokainak */votchina/* rabszolga-munkaerővel való megművelése, vagy a szolgaságba kényszerített szabadokkal */zakupy/*, ahogy a katonai hűbértokok */pomestie/* és a szabad katonák intézménye is, amely katonák a fejedelem szolgálatába álltak */volnie slughi/*, ezek mind a Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban kialakult rendszer jelenségei. De akkor, amikor ugyanezek az irányvonalak az említett országokban a feudális uradalom kialakulásához vezettek, a nyugati szomszédok néha békés, néha ellenséges látogatásai miatt, akikhez közös vallásuk, a római katolikus kapcsolta őket, és akik ellen védekezniük is kellett, a bizánci egyházhoz csatlakozott Oroszországban, mely /a ritka kivételektől eltekintve/ kimaradt a nyugati lovagokkal való fegyveres összeütközésekből, sokáig hiányzott az ösztönző kényszer, hogy a nyugati modellhez alkalmazkodják.

Sokszor hajlunk arra, hogy túlbecsüljük az európai feudalizmus különböző regionális vagy nemzeti vonásainak „eredeti jellegzetességeit” – R. H. Hilton felfogása megalapozottabb, amikor azt állítja, hogy a rendszer alapvető egysége szembeszökőbb, mint változatainak gazdagsága.

Az alapvető egység a közös kiindulópontig nyúlik vissza: a rabszolga-munkával művelt rézerve-ig, mely idővel feudális uradalommá fejlődik, és hatókörébe vonzza, mint egy szerelmes, az elszegényedett, és szolgasorba juttatott szabad parasztokat, hogy a telkeken letelepedjenek és a részerővel teljesített robotjukkal hozzájáruljanak a rabszolgák felszabadításához és velük együtt egyesüljenek a jobbágyok többé-kevésbé egységes tömegében. A feudális nagybirtok kialakulási folyamatának ez volt az autochton formája és a Karoling modell csak gyorsította fejlődését. Az első lökőerőt mindehhez a rabszolgaszerzési lehetőségek megszűnése adta.

A közép-kelet-európai államok fentiekben idézett példája mellett a skandináv történelem nyújtja e folyamat legjobb bizonyítékát. Dániában Nagybritannia politikai megszilárdulása, majd a Balti-tenger déli partjainak német lovagok által történt elfoglalása volt a rabszolgahiány előidézője. A társadalom erre királyi várszervezet kiépítésével reagált a 13. században,

ezekhez csatolták a járadékszolgáltatásokra kötelezett parasztokat, akik formailag szabadok maradtak, a katonai szolgáltatukat megváltó taksa ellenében, a régi rabszolgatartók /thral/ számára pedig lehetőség nyílt, hogy földjeikre elszegényedett szabad parasztokat telepítsenek és ezzel a királyi lovagok rangjára emelkedjenek, beleolvadva a királyi gárdát képező katonai elitbe /hira/. Az új lovag-földesurak, akik a királyi kísérethez csatlakoztak, hatalmas földbirtokok tulajdonosai lettek, uradalmaikat a leigázott parasztokból és a felszabadított rabszolgákból alakult jobbágyok művelték, akiket parasztkra /coloni/ és napszámosokra /inquitillini/ osztottak fel. Mivel a német támadásoknak csak az ország déli részei voltak kitéve, az északabbra eső vidékeken a szabad parasztok elég nagy tömegei maradtak fenn. Ilyen módon, vagy még hangsúlyozottabban így alakult a helyzet Svédországban, ahol a rabszolgaságot formálisan csak 1325-ben oszlatták fel, akkor, amikor Magyarországon az utolsó rabszolgafelszabadítások végbementek.⁴⁰

Krisis és átszervezés

Bárhova nézünk Európában 1300 körül, a réserve-vel rendelkező nagybirtok, melyet a telkekhez kötött jobbágyok robotjával műveltek meg, legalábbis ahol ez valóban létezett, teljes felbomlásban volt, vagy a gyökeres átszervezés állapotában. Mivel a réservet haszonbérbe adták, vagy fizetett munkásokkal művelték meg, a jobbágyok pénz- vagy természetbeni járadékot szolgáltatató kisbirtokosokká alakultak át, a hajdani mezőgazdasági-kézműves vállalkozása, melyet klasszikus formájában a feudális nagybirtok képviselt, és amelynek az volt a rendeltetése, hogy eltartsa a földesurat és katonai és paraszti „familiáját”, örökre megszűnt. Sajnálatos, hogy a nemzeti jelentéseket tartalmazó kötetünk, kevés kivétellel, csak a nagybirtok nagyon hosszú 1300 után bekövetkező utókorára terjed ki, amikor a kis parasztgazdaságot már nem fűzték szerves kötelékek az uradalomhoz, mivel a robot, mely a cenzitárius jobbágyokat a réservehez kapcsolta, a jelentéktelenségig elsorvadt.

Hogy a kezdeteket és a feudális nagybirtok és a kis családi gazdaságok közti szoros kötelékek fejlődését felvázoló körképben maradt hiányosságokat pótoljuk, kénytelenek voltunk arra, hogy a Karoling korszak előtti idők-höz nyúljunk vissza, ami értekezésünk előirányzott terjedelmének nagy részét felemésztette. Mindazonáltal talán felmentést kapunk a fenti aránytalanság miatt bennünket érő vád alól, mivel abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy rendelkezésünkre áll csaknem két tucat nemzeti jelentés,

legtöbbjük az 1300 utáni korszakra vonatkozik, íróik a legkiválóbb szakemberek, akiknek téziseit már a kongresszus előtt olvashatják az érdeklődők. E sorok írója tehát úgy érzi, joggal szorítkozhat arra, amit a leglényegesebbnek érez és a részletekre vonatkozóan az olvasónak a nemzeti jelentéseket ajánlja. Ez a magyarázata az első látásra szokatlan ténynek, hogy a nagybirtok és a kis gazdaságok közti kapcsolat 1300 utáni, sok évszázadot felölelő történetére értekezésünk kisebbik része szorítkozik.

Mindenesetre ez a kisebb terjedelem semmiképpen nem akarja azt jelenteni, hogy a 14. század óta a feudális nagybirtok gazdasági és társadalmi szerepe csökkent volna. Pusztán formákat változtatott, de a feudális rendszer végéig fennmaradt. Magyarországon pl. a jobbágygazdaságok csak 1848 után kerültek a parasztok birtokába, a rézervek csak 1945 után. Mindenesetre a 13. század történéseit döntő jelentőségűnek kell tekintenünk: a kis parasztgazdaság leszakadt a nagybirtok járószalagjáról, és akár tetszett neki, akár nem, vállalnia kellett az önálló autonóm gazdálkodás választásának kockázatát. Igaz ugyan, hogy a nagybirtok gazdasága eddig is a kis gazdaságokon alapult, de a kis családi termelés hegemoniája, a feudalizmus alapvető jellegzetessége csak a paraszt szabadságával tudott teljesen kifejlődni, amikor az már a földesúr előírásaitól független termelést tudott folytatni, vagyis a pénzjáradék elterjedésével. Ez a függetlenség azonban sokba került, az eredetileg a pusztá önellátásra irányuló paraszti gazdálkodást alávettette a piaci mechanizmusok váratlan eshetőségeinek, és mi több, megfosztotta a nagybirtok szervezetének meglehetősen terhes, de gyakran nélkülözhetetlen gyámságától.

Idővel kiderült, hogy a paraszti kisgazdaság, az uradalmi múltjától örökölt felszerelésével, nem volt képes, még a faluközösség támogatásával sem, olyan gazdaságot folytatni, mely önmagában kifejleszthetett volna egy olyan technikát, amely a földesúr növekvő igényeivel és a szüntelen népességnövekedéssel lépést tudott volna tartani. A családi sejt keretei áthághatatlan korlátokat szabtak a parasztgazdaságok bővített újratermelésének, ideértve a fizetett munkaerők alkalmazását. A feltörhető földek elfogyásával, ami a nyugaton 1300 körül következett be, a földműves és a napszámos tradicionális együttműködése is lehetetlenné vált. A szántóföldek, szőlők, mezők és legelők közti ingatag egyensúly felborult, gabonaföldek terjedtek el mindenfelé, még a marginális földeken is, ahol a terméseredmények sokszor még a vetőmagot sem adták vissza, miközben elvonták a trágyát a jobb földektől, melyek eddigre szintén kimerültek. Takarmány hiányában az állatállomány kipusztult és a fehérjék eltűntek az emberek étrendjéből. A rosszul táplált emberi szervezet elvesztette a fertőzésekkel szembeni ellenállóképességét, a

14. század kezdetétől a 15. század közepéig járványok hosszú sora pusztította el Európa népességének nagy részét, még a kelet-közép-európai nem túlnépesedett országokban is.

Feltehetnénk a kérdést, a nyugati parasztek föld hiányában miért nem követték 12. századi elődjük példáját, akik betelepítették Csehországot, Magyarországot, ezeket a 14–15. században még közepes népsűrűségű országokat. Talán az lehet az oka, hogy míg az első bevándorlók némi befektethető tőkét hoztak magukkal, legalábbis technikai újításokat, később azok indultak útnak, akik új hazájuknak csak munkájukat tudták nyújtani, és végül csak a nyomorultak maradtak, akik már a kelet felé menetelésre sem voltak képesek. A pestistől megriktított, a városi munkalehetőségek által helyéről kimozdított parasztság elég helyet találhatott volna még a 14. század második felében ahhoz, hogy a már előzőleg kisebbre osztott földdarabjait újra egyesítse /de a technikai és társadalmi feltételek csak ritkán tették lehetővé életképes paraszti gazdaságok kialakítását. Ilyen vállalkozásokat azokon a vidékeken találunk, amelyekben a földesúr vagy a parasztcsalád ragaszkodott a birtoktest egybenmaradásához és a fiatalabb gyermekeket megfosztotta az örökség jogától. Az előbbieken már utaltunk ilyen vidékekre Németországban, de Európa általános képe kicsi és nagyon kicsi parasztgazdaságokból álló mozaik maradt.

Számítások szerint egy család-sejt eltartására szolgáló szántóföld-minimum, közepes termést számítva, ahol a mag négyszerese térült vissza, melynek felét a járadékra és a vetésre kellett fordítani, 3 hektárnál nem lehetett kevesebb. A 14–15. századra vonatkozó elszórt adatok szerint valójában a paraszti kisbirtokok átlaga 2,9 hektár volt Portugáliában, 4,3 és 6,3 között Franciaországban, Németalföldön és Németország nyugati részén. Angliában viszont ugyanakkor az ismert bérletek fele nem haladta meg a 4 ha-t, sokan ezek közül arra sem voltak alkalmasak, hogy eltartsanak egy családot, és csak 30 %-uk volt 4–6 ha közötti terjedelmű. Egyéb Angliára, Franciaországra és Németalföldre vonatkozó forrásadatok 2–4 ha-os bérletekről beszélnek, sőt, 1369 és 1603 között a flandriai és brabanti királyi parasztek többsége 0,75 – 7,5 ha földdel rendelkezett, tehát a fele 3,75 ha alatt volt. A történész joggal csodálkozhat: „Az agrárnépesség életnivója ismeretlen tényező marad.”⁴¹

Mindazonáltal nem a földhiány szabott határt a parasztgazdaság kiterjesztésének, és nem is az állatállomány szegénysége, hanem a technikai tehetetlenség. Sokat vitatták a 14. századi katasztrófa természetét és okait, melyet „a feudalizmus első krízise”-ként határoztak meg, míg a 17. század vál-

ságai „általános krízist” jelentettek, legalábbis a nyugati feudalizmus vonatkozásában. Egyesek véleménye szerint a munkajáradéknak pénzjáradékká való átváltoztatása következményeiről volt itt szó, arról, hogy a parasztok a piac rizikóival szemben kiszolgáltatott helyzetbe kerültek, mások a parasztgazdaság összeomlását a robotoltató és földesúri uradalom felbomlásának tulajdonítják, amely addig a parasztság gazdasági tevékenységének a szabályozója volt. Mindkét érvelést vizsgálat tárgyává tettük, a szükséges fenntartások mellett. A probléma lényegére R. Hilton mutatott rá vagy harminc évvel ezelőtt, amikor megállapította: „A termelékenység e pangása abból eredt, hogy a feudális gazdaság képtelen volt rá, hogy befektetéseket tegyen a technikai tökéletesítések céljára... Épp a technika holtpontra veszteglése állt útjába a 12–13. századi demográfiai növekedés folytatásának.”⁴² Természetesen nem arról van itt szó, mintha a technikát tekintenénk a történeti fejlődést egyedül meghatározó erőnek. Épp ellenkezőleg: számba kell venni a technikai haladással szembeszegülő társadalmi tendenciákat. A járadékfellevő szervvé vagy rosszabb esetben, a parasztgazdasággal a piacon és a föld elfoglalásában versenytárrsá váló, gazdasági vállalkozássá átalakult nagybirtok volt az, mely hatalmas akadályt jelentett a technikai fejlődés útjában. Ellenében története első fél évezredével, amikor az új technikák kialakítója és terjesztője volt, e második félevezredben, a 18. század közepéig, a feudális nagybirtok megszűnt mezőgazdasági újításokat kezdeményezni vagy bevezetni, sőt, ha kivételképpen folytatta is azt, a mezőgazdaság legkülterjesebb ágai, elsősorban az állattenyésztés felé fordult. Igaz, hogy a technikai pangás nemcsak a mezőgazdaságra korlátozódott, de lefékezte a városi céhrendszer szűk keretei közé beszorított ipart is, megengedve a kisembereknek, hogy fenntartsák magukat, de gátat szabva annak, hogy termelési eszközeik dimenzióit kitágítsák a ciszterciták 13. századi kohóinak és óriási csürjeinek a mértékéig. A városok, noha a fejlődés teljes lendületében éltek, túl fiatalok, vagy túl elszigeteltek voltak még ahhoz, hogy széles skálájú termelésre alkalmas, új technikákat kezdeményezzenek. A beauvais-i szentély boltíveinek összeomlása, valamint az, hogy a beauvaisi és a siennai székesegyházak nagyszabású középső hajóinak az építését véglegesen abbahagyták, szimbolizálja azt a tényt, hogy a 14. század eredetében agrár jellegű krízise a kor feudális rendszerének a krízisévé szélesült. Tudvalevő, hogy csupán a feudális járadék nagy részének állami szintű centralizációja, és ezzel együtt a földesurak parasztság fölötti hatalmának megszilárdulása menthette meg a társadalmi és politikai rendszert egy további fél évezredre.

Az agrárrendszer szintén gyökeres változásokon ment keresztül.

Ez nem vezetett „a feketehimlő előtti gazdálkodási mód valamilyen fajta visszaállításához”, ahogy arra a gabonaáraknak a 15. század közepe utáni emelkedéséből következtethetnénk,⁴³ inkább a termelés változatosabbá válásához. Igaz, hogy a gabona- és szőlőtermelés maradt a parasztság gazdasági tevékenységének a központjában, mivel a bor vagy a sör mellett a kenyér biztosította a legkönnyebben a szükséges kalóriamennyiséget. A kötelező vetésforgó-rendszer és a természetben előírt járadék erősítették a tradíciók súlyát. A paraszt függése a faluközöségtől és az uradalmi szervezettől hozzászabította a gabonatermelés túlsúlyának a tovább élését, mely még századokon keresztül „valóságos kalodát képezett, olyan struktúrát, melyet csak nehezen, kockázatok árán lehetett kikerülni.”⁴⁴

A legegyszerűbb kikerülési forma a szántóföldek legelővé változtatása volt. A pestis pusztításai, a falvak tömeges elnéptelenedése felélesztették a legeltető gazdálkodásnak a nagy irtások által visszazorított tradícióit és új állattenyésztési központok létesítését segítettek elő. A 14. századi Európa szélein pásztor-övezet alakult ki. A dél-itáliai és spanyolországi vándorló legeltetés az ókorba nyúlik vissza, a muzulmánok által bevezetett ültetvényes és kertgazdálkodás csökkentette kiterjedését, a visszahódítással párhuzamosan viszont újra teret hódított. Spanyolországban, Szicíliában, Puliában a 14. század óta az irtások letiltásával a legelőknak kedveztek, a vállalkozó földesurak privilegizált társaságokba tömörültek, hogy a nyájak átvonulását biztosítsák /Mesta, Dogana/. Spanyolországban félvad marhacsordák tenyésztették a „ranch” rendszer keretein belül, melyeket később Amerikába ültettek át. A nagy városoktól távol csak bőrük és faggyújuk volt értékesíthető, amint Magyarországon is, ahol a 14. század közepéig a dél-német városok és Velence kereslete szinte korlátlan felvevőképességű piacot biztosított a vágóállatok számára, melyeket a hegyeken keresztül lábön hajtottak. A piaccal való közvetlen kapcsolat kedvezett a kistermelőknek; Magyarországon a marhacsordák módosabb parasztnak birtokában voltak, és a nagybirtokok nem kapcsolódtak be az export céljaira szolgáló állattenyésztésbe, mely aranykorában, a 16. században, évi 200.000 darabot ért el. Ezzel szemben Kelet-Lengyelország szarvasmarhái, melyeket szintén a német piacokra neveltek, a mágnások réserve-jeiről kerültek ki. Ily módon kezdték el a dán arisztokraták is az állattenyésztést és a marhakereskedelmet és a parasztnak csak később kapcsolódtak be ebbe. A Habsburgok és az apátságok alapították Svájcban és Tirolban az első hegyvidéki legelőgazdaságokat, /Schwaighöfe/ de a 14. századtól kezdve a parasztnak sikerült ezeket átvenni és tejjgazdaságokká átalakítani. Németalföldön a vágó- és tejgazdasági célokra

szolgáló állattenyésztés kezdettől fogva a parasztnak foglalkozása volt, kapcsolódva az ugaroknak takarmánynövényekkel való bevetéséhez, az agrárforradalom előfutáraként. A marhák mellett a juhoknak volt hasonlóan fontos szerepük az európai mezőgazdaság változatosabbá tételében. Anglia, mely addig exportálta saját gyapjút, a 14. század közepétől kezdve megtartja azt, hogy saját posztóiparát táplálja vele és ugyanakkor elindítja a hirdeti bekerítéseket „enclosures”, mely századokon át folytatódik és hozzájárul majd az ország mezőgazdaságának radikális átalakulásához. Németalföldön az angol gyapjú hiánya indítja el a következőkben a spanyolországi merino-juhok tenyésztésének a fellendülését, melyeket Afrikából importáltak a 13. században, ezek ugyanolyan „embrevökké” váltak, mint angliai megfelelőjük. A 15. században Spanyolországban 2,5 millió juh legelt, Dél-Itáliában 6 millió. Sokkal értelmetlenebbnek bizonyultak a román népek juhjai, e törzsek hosszú, a 12. században a Balkánon megindult és a 16. században Morvaországban végződő migrációjuk során megtanították a dunai vidékek népeit a tömegek mindennapi táplálékává lett juhsajt tartósítására.⁴⁵

Azok a nagy paraszti tömegek, amelyek vállalták a gabonafélék egykorú árcsökkenésével járó nehézségeket, és megmaradtak a tradicionális búza- és szőlőtermelés mellett, még az 1450 után elinduló és 1550 körül tetőző áremelkedések hasznából sem tudtak profitálni és másfél évszázadon keresztül változatlan helyzetben maradtak 1600 után. Annak ellenére, hogy a 14. századi Európában a robotoltató uradalmak szinte teljesen eltűntek, a földesúri szervezet, a jobbmódú parasztság, a polgárság vagy a kisnemesség köréből kikerülő intézői vagy ispánjai segítségével mindig megtalálta a legmegfelelőbb gazdálkodási formákat, hogy alkalmazkodjon a konjunktúrához és átállítsa a járadékot, az alacsony árak korszakaiban pénzben, az emelkedő árak idején terményben követelve azt. A nagybirtok jelenléte a paraszti életben a földesúri igazságszolgáltatás és a földesúri monopóliumok fenntartásán keresztül is érezhető volt. A kis paraszti gazdaságok általánossá váltak, a paraszt gyakorlatilag bérlő volt, de gazdasági szabadsága korlátozott maradt, nemcsak a földesurak törvényszékétől vagy monopóliumaitól való függetlensége, vagy a termelésre vonatkozó szerződések előírásai miatt, de a bérletek határidejének többé-kevésbé rövid lejáratra való korlátozása következtében is. Ez a földesúri rendszer, mely látszólag szinte teljes szabadságot enged a parasztnak, de közben minden módon megköti és ellenőrzi azt, német formájára a „megkövesült földesúri rendszer” nevet kapta. Noha saját érdekeinek az előmozdításában rendkívül aktív volt, ez a 14. századtól egészen az Ancien Régime végéig tartó kései földesúri rendszer szívós makacssága miatt megérdemli ezt a jelzőt.

A parasztek ellenállása a járadékkövetelések újakezdésével és emelésével szemben, ahogy ismeretes, a középkor e két utolsó századában nagy parasztháborúkban jutott kifejezésre Svájcban, Olaszországban, Angliában, Csehországban, Aragoniában, Magyarországon, Németországban, Dániában, a „megkövesült feudalizmus” Európájának talán minden országában. E felkelések elemzésével egy olyan osztály öntudatraébredése tárul elénk, mely feljogosítva érzi magát arra, hogy a politikai hatalmat kiragadjon a méltatlanná vált földesúri kezéből. Ez az ideológia, melyet gyakran nemes, vagy polgári származású írástudó emberek fogalmaztak meg, utopisztikus formában tükrözi a tényt, hogy a feudális nagybirtok többé már nem játszik irányító szerepet a gazdasági életben, sőt, parazita lett belőle. Ez volt az a korszak, amikor a paraszti gazdaságot már nem kötötték szerves kötelékek a nagybirtokhoz, de még nem volt teljesen kiszolgáltatva a kapitalista kereskedőknek sem, ahogy ez a 16. századtól kezdve bekövetkezik, amikor egy szabad paraszti közösség elérésének a célkitűzéseit az a törekvés váltja fel, hogy a központi hatalomban való részesülés privilégiumait elnyerjék.⁴⁶

Végeredményben a város volt az, élelmiszer- és nyersanyagszükségleteivel, pénzgazdálkodásával és fizetett munkán alapuló szervezetével, mely a parasztságnak a legtöbb lehetőséget nyújtotta a menekülésre és a gabona-termelő földművelés és a megkövesedett nagybirtokszervezet béklyóiból való függetlenülésére. Európában mindenütt, ahol a 12. század óta városok születtek és még a krízis-korszakban is tovább fejlődtek, a parasztság még kis földdarabokon is fenn tudta magát tartani, a bortermeléssel, a zöldség- és gyümölcsstermesztéssel, az ipari növények segítségével, a piac számára való szövással, fonással, végső esetben saját keze munkájának napszámosként való eladásával, vagy a városba történő végleges letelepedésével. Ez a korszak, amikor a város átvette a nagybirtoktól a parasztság gazdasági szabályozójának a szerepét, egybeesik a kereskedőtöke aranykorával, nagyjából a Medicik élre kerülésétől egészen a Fuggerek bukásáig, az európai gazdaság fejlődésének abban a szakaszában, amikor a kereskedők és bankárok pénzügyileg támogatni kezdték a termelőtevékenységet az iparban és részben a mezőgazdaságban is. Ezen az úton Európa három vidéke járt az élen, ezek ugyanakkor új kapcsolatokat képviseltek a nagybirtok és a kis gazdaságok között. Nem meglepő, hogy ezek Európa tradicionális gazdasági tengelyének a két végpontján helyezkednek el: az egyik Közép-Észak-Itália, a másik Németalföld, továbbá annak észak felé eső folytatása, Anglia.

Közép-Észak-Itáliában „a középkor utolsó századai folyamán a parasztgazdaságok területén jelentős csere megy végbe, nagy mennyiségű parasztbir-

tok városi lakók tulajdonába való átkerülésével... a parasztföldek gyakran csak egész kis százaléknyra szorulnak vissza... ez a folyamat, a közép- vagy nagy földbirtok újra egyesítése... a gazdálkodási mód racionális formák között való újjászervezéséhez van kötve... Toszkánában egyre több a nagybirtok, ezeket *poderi*-kre osztják fel, melyek mindegyikén legalább egy család dolgozik. Lombardiában, főleg az öntözött síkságon, ahol hatalmas szabályozási munkálatok mentek végbe nagy pénzbefektetések kitűnő technikai ismeretek felhasználásával, „kiterjedt *possessioni* [birtoktestek] jöttek létre, mindegyiket egy gazdának adták bérbe, ez fizetett munkaerőket alkalmazott, jelentős befektetéseket tudott eszközölni, intenzív állattenyésztést folytatott, a piac számára gabonafélét, bort, sőt takarmányt, sajtot és vajat termelt... Alá kell azonban húznunk, hogy még e kiterjedt és újra tagosított nagybirtokok esetében sem beszélhetünk az itáliai agrártörténetben „uradalomról”. A földeket már nem a feudális urak, földesurak birtokolják, hanem többnyire a város lakói... szabad birtoklási joggal, parasztoknak, bérlőknek adva ki őket, határidős haszonbérért, emelt bérösszegekkel, kereskedelmi alapokon. A bérlők nem tudnak olyan jogokat szerezni a földjükre, mint a régi *dominium utile*; a tulajdonosok nem követelhetnek vagy hajthatnak be olyan szolgáltatásokat, mint a robot, rendkívüli adók, stb., fiskális jogokat nem élvezhetnek, igazságszolgáltatást nem gyakorolhatnak... Itáliában sok formája volt a paraszti kis gazdaságoknak: felesség a toszkán *poderi*-n, a *massarizio* formái Lombardiában és Venetoban... csak itt az agrárgazdaság rendszerét, melyre hivatkoznunk kell, hogy meg tudjuk érteni a kis parasztgazdaságok felaprózódásának és fejlődésének a feltételeit, nem az uradalom jelenti, hanem a város által létrehozott... A város rombolta le a nagybirtokrendszert; de a város lakói... bizonyos mértékig átvették a földesurak szerepét a *contado* földjeinek kézben tartásával. És ez nemcsak azért történt, mert a földtulajdon nagy részt a városiakok kezébe ment át, hanem mert ezeknek különleges gazdaságon kívüli jogaik voltak, melyekkel fennhatóságot tudtak saját földjeik fölött gyakorolni, néha nagyon szorosat.”⁴⁷ Ehhez a világos okfejtéshez még felsorolhatjuk a termékeken és új technikák útján elért nyereséget, mint amilyenek a rizsültetvények Lombardiában, a selyemtermelés és az ipari növények termesztésének a bevezetése [festőfű, len, kender] Közép-Északon a 15. század végén, és főleg az ugar hasznosítása, gyakorlatilag megszüntetése a takarmánynövények termesztésével – ez a nagy jelentőségű újítás itt ugyanakkor lépett életbe, mint Németalföldön. Joggal állapíthatjuk meg, hogy Közép-Észak-Itália mezőgazdasága nem gabonatermelése révén vált jelentőssé, hanem mezőgazdasági újításaival a kert- és ül-

tetvényes gazdálkodásban, még ha ez a fellendülés a termelési módoknak délről északra való áthelyezése következtében jött is létre. Dél-Itáliát magára hagyva egy késői gabonatermelő nagybirtokrendszer fullasztó uralma alatt.⁴⁸

Abban az időben, amikor Közép-Észak-Itáliában a város vette át a feudális földesúr szerepét, a gazdasági életben sokkal pozitívabb formában, de mint uralkodó osztály, ugyanolyan elnyomó jelleggel, Németalföld városai soha nem gyakoroltak politikai hatalmat a falvak fölött, melyek a feudális nagybirtokok minden bizonnyal kevésbé „megkövesedett” fennhatósága alatt maradtak, mint Európa más részeiben. A feudális birtok beékelődése a paraszt és a város közé mindenképpen terhekkel és akadályokkal járt, bonyolulttá téve a város és falu közötti érintkezést, mindamellett megakadályozta a parasztság közvetlen alávettetését a patriciusoknak, itáliai mintára. A parasztnak mindez bizonyos mozgási szabadságot engedett, több lehetőséget az egyenlő esélyekre a piacon, és ez lett a vidék híres mezőgazdasági fellendülésének forrása. „A 14. század folyamán Németalföld teljes északi és nyugati területei felszabadultak az uradalmi rendszer alól és elsősorban szabad paraszttokká népesültek be... Az uradalom csak a keleti vidékeken létezett, de leggyengébb formájában... és a körülmények megváltozásával az egész rendszer lehanyaglott... ez segítette elő az uradalmi rendszernek bérlő-rendszerre való átalakulását.” Mindez annak eredménye volt, hogy „Németalföld egész területén idejében súlypontba került a pénzgazdaság. Az, hogy az állattenyésztés bizonyos vidékek gazdaságában fontos szerepet játszott, bizonyára hozzájárult ehhez a fejlődéshez, mert az állattenyésztés mindig erősen a pénzgazdálkodás irányába mutat... Még döntőbb volt a Németalföld főbb részein végbement korai, intenzív urbanizáció. Anélkül, hogy uralkodó szerepre jutott volna a gazdasági életben, a kereskedelem és a kézművesség mégis igen erős befolyást gyakorolt rá. Hollandiában pl., ahol a városi lakosság az összlakosságnak már kb. 45 %-át tette ki, minden szolgáltatást pénzben fizettek, és a többi tartományban sem tért el nagyon a gyakorlat... Elsősorban a parasztnak egyik vagy másik piacot könnyen elértek... és a piac közelsége lehetőséget adott a parasztnak, hogy a gabonatermelésről állattenyésztésre térjen át. A pénzgazdaságnak a fejlődésre gyakorolt e befolyása mellett egy piac felé igyekvő parasztság létrehozása, általában a városi magatartások behatolása a falvakba, a magasfokú urbanizáció Németalföld sok sűrűn lakott vidékén más fontos jelenséget hozott létre... a nagyszámú város által életrehívott migrációnak minden bizonnyal fontos szerep jutott. A városi zónákban való könnyű letelepedés lehetősége csodálatos biztonsági szelepet jelentett a parasztnak számára, és a földesúr minden

olyan törekvéssel szemben, mellyel bérlői jogi és intézményes helyzetét alapjaiban rontani akarta volna, tökéletes akadályt képezett.”⁴⁹

Az intenzív urbanizáció még az európai konjunktúra általános trendjét is módosítani tudta Németalföldön. A pestis ellenére, mely ezt a vidéket sem kímélte meg, a mezőgazdasági árak nem estek le a 14. században és az új demográfiai felfutás itt előbb megindult, mint másutt, mert a nagy számú posztómunkás állandó piacot biztosított a mezőgazdasági termékek számára. Ebben a korszakban, amikor Európa nagyobb részében egész falvak néptelenedtek el és az erdők sok szántóföldet visszahódítottak maguknak, Németalföldön újabb *poldereket* vettek művelés alá. Látszólag ellentmondásosan, de a történelmi realitások teljes igazolása mellett, a 15. század közepére eső években, amikor kezdetét vette az európai mezőgazdaság újjászervezése, a posztópiac krízise Németalföldön átterjedt a mezőgazdaságra is. A falvak népessége kevesbedett, az agrárárak csökkentek, a járadékok viszont emelkedtek. E nehézségeken azonban felülkerekedett a mezőgazdaság csodálatos újjáéledése, hasonló az Észak-Közép-Itáliában végbementtel, bár teljesen más társadalmi alapokon, vagyis a parasztok kezdeményezésére, akiknek közvetlen lehetőségeik voltak a piacokhoz jutásra és függetlenek voltak a termelés módszereire és kiválasztására vonatkozó földesúri előírásoktól. A piaci kereslet újításokat hívott életre, ezek közül a legfontosabb az ugar megszüntetése volt, melyet minden évben, néha évente kétszer is takarmánynövényekkel vetettek be, vagy főzelékfélékkel. A gabonafélék és egyéb növények sokszoros, igen találekony rotációját vezették be, ez fenntartotta az egyébként is bőségesen trágyázott talaj termékenységet, az állattenyésztés fellendülésének köszönhetően, melyet tejgazdaságok formájában űztek a városok közelében, a távolabbi vidékeken pedig hústermelés céljaira. A gazdálkodási módok sokfélesége alakult ki; az elég földdel rendelkező parasztok az állattenyésztésre álltak rá és a gabonatermelésre, fizetett munkaerőket is alkalmazva, a kis parcellák megművelői ipari növényeket állítottak elő, zöldségféléket, néha virágokat is, családi gazdálkodással, a föld nélküliek pedig fizetett mezőgazdasági munkát kerestek, vagy háziipari formában szövessel, fonással foglalkoztak, akár saját rezsiben, akár a városi posztókereskedők finanszírozása mellett. Ez a nagy jelentőségű fejlődés a város és falu közötti közvetlen kapcsolatnak tudható be: a földesurak ebben nem vettek részt, csak bölcs tartózkodást tanúsítottak, melynek eredménye a járadék 50 %-kal való emelkedése volt 1500 és 1550 körül. Meg kell azonban jegyezni, hogy csak úgy vált lehetségessé minőségi, sőt luxus élelmiszerek termelése, hogy olcsó gabonát importáltak a Balti-tenger vidékéről.⁵⁰

Az európai feudális rendszer fennállása folyamán a kis parasztgazdaság soha nem jutott el az újításokra való képesség és a termelékenység olyan fokára, mint Németalföldön a 15–16. században. De ez csak azoknak a speciális feltételeknek köszönhető, amelyek között a város ellensúlyozta az uradalmat, a járadék megkaparintásáért folyó versengés kiegyenlítésével. Ilyen körülmények között a fizetett munka teret kapott a városokban és falvakban, ahogy a város és falu közötti kapcsolatban is. Csak ilyen alkalmazási formák között „lehetett hasznosítani az intenzívebb termelési módok eredményeként, vagy számos kis agrárgazdaságban a kézműves munka tömeges bevezetése miatt a vidéken rendelkezésre álló óriási munkaerőtartalékokat... A városokban a telített foglalkoztatás az iparban, és a fokozódó lehetőségek, hogy az emberek a nem szakmunka területéről a szakmunka területére menjenek át, enyhítette a munkanélküliséget... Az idénymunkák idején még a városi kézművesek is a földekre vonultak, hogy mezőgazdasági munkával fizetésüket kiegészítsék.”⁵¹ Bármilyen fontos szerep jutott is a fizetett munkának a városok életében a középkor vége óta, nem tudta felváltani a kis parasztgazdaságok struktúrájához hozzátartozó családi munka túlsúlyát. Az uradalom új típusa, a kapitalista gazdaságra való áttérés átmeneti formájában tudta teljesen kihasználni a fizetett munka előnyeit, ugyanakkor felhasználva a kis gazdaságok termelésében már kipróbált újításokat. Ez új kapcsolati formát hozott létre a nagybirtok és a kis gazdaságok között: az új képlet Angliában alakult ki.

Bár a feudális uradalom fenntartásáért folyó harc itt a legtovább tartott, a 14. század második felében felbomlása meggyorsult és a bérletekre osztás folyamata olyan általánossá vált, hogy „1420 körül az uradalmak rézervejeinek nagy része bérlők kezében volt. Néhány földesúr a 15. században fenntartott magának egy-egy rézerve háztartása ellátására, és sok uradalom saját kezelésben tartott juhnyájakat... 1400 után a rézerveket kezelő intézők nagy része a parasztság felső rétegeiből került ki, vagy a *gentry* köréből, néha polgári eredetűek voltak, vagy falusi papok ivadékai. A földesurak néha gazdasági előírásokat is beiktattak a haszonbérleti szerződésekbe, de a bérlők nagy részének *lessees* szabadságában állt saját gazdálkodási módját megválasztani... Voltak, akik erősen a piacra termelés felé orientálódtak, mások újítottak, pl. az elkerítéssel *enclosure* és a földhasználat átalakításával. Befolyásolták vajon a nagybirtokok a parasztbérletek művelési módjait? Általában azt kell mondanunk, befolyásuk minimális volt... A mezőgazdasági módszereket a falusi közösség határozta meg...

Úgy látszik, hogy a földesurak a 16. században reagáltak először az új

ösztönzésekre. A gabonaárak emelkedése, az élelmiszerek és a föld iránti növekvő kereslet arra készítette őket, hogy több szántóföldet vegyenek vissza a réserves számára /szemben a 15. század trendjével, amikor sok szántóföldet hagytak elfüvesedni/, és a járadékot is emeljék... Feltételezhetjük, hogy a gazdálkodó parasztok követték földesuraik példáját. A termelékenység helyenként a soknyomásos gazdálkodás [*convertible husbandry*] bevezetésével emelkedett, ez a szántóföldek termelékenységét a váltás során évenként átvaló takarmánynövényvetésekkel fokozta. Ugyanakkor voltak vidékek, ahol a 15. század viszonyai az állattenyésztés termékeire való specializálódást hívták életre, támogatta ezt a kereskedelmi értékesítés lehetőségeinek hathatósága és növekedése is... És ahogy az uradalmak földesurai elsőként voltak fölöslegeik eladásában, valószínű, hogy a bérlők is követték példájukat. A földesurak befolyása más vonatkozásokban is megmutatkozik. A földesurak vezették be az elkerítéseket [*enclosures*]. A 16. század második felében a hagyományos gabonatermelést folytató vidékek parasztsága körében szintén elkezdődött az elkerítési tevékenység, gyakrabban, mint a korábbi korszakban.”⁵²

Egy pillanatra meg kell állnunk az „enclosures” kérdésénél. Az egykorú források és a történetírás egybehangzó véleménye szerint azon parasztok száma, akik az „enclosures” során veszítettek, sokkal nagyobb volt azokénál, mint akik nyertek ezzel, és hogy az angol parasztság tömeges proletarizálódása erre az időre nyúlik vissza, ez vetette meg alapjait egy kapitalista mezőgazdasági rendszer kialakulásának, a kiforgatások áldozataivá vált parasztok fizetett munkáját használva fel. Ilyen körülmények között csak a tehetősebb parasztok elég kis számú csoportja, élükön a *yeoman*-ekkel volt képes az újító földesurak példáját követni, – mindkét réteg a piacra termelő kapitalista vállalkozóvá alakult. E határok között elfogadható a vidéken élő *gentry* kedvezőbb megítélése, akiknek száma az 1502. évi 17 %-ról 1642-re 60 %-ra nőtt. Egyébként kétségtelen, hogy „az ott élő földesúr... befolyást gyakorolt bérlőire. Amikor a külföldi eredetű új növények iránti kereslet (új és jobb zöldségfajták, gyümölcs, színező növények, repce (repceolaj), terjedni kezdett a 16. század második felében, a piac nyomása egyre több felé kezdett érezhetővé válni, elsősorban azonban azokban a falvakban érvényesült, ahol helyben lakó földesúr volt. Ezek voltak pl. a gyümölcsök és zöldségfélék termesztésének első és leghathatósabb terjesztői... A földesúr és bérlői baráti szövetsége másik ipari növényt is bevezetett, a dohányt,... e növény termesztése kifejezetten a szegény parasztság körülményeihez alkalmazkodott, kevés helyet igényelt és sok munkát.” A földesúr és paraszt kap-

csolatát erősítette ebben az időben a parasztságnak szánt „humanista ihletésű” mezőgazdaságtani irodalom, és ez a paternalizmus vörös fonálként húzódik végig a puritanizmus irodalmán, melyben a gentry gyakori példákkal mutatja be a 16. század végén és a 17. század elején igényes növények /festőfű, dohány, kender és len/ terjesztésének módszereit azzal a céllal, hogy munkát biztosítson a szegények számára.”⁵³

Nem célunk itt nyomon követni az angol mezőgazdaság fejlődésének útját a kapitalizmus felé, melynek nyomán eltűnik majd az agrárgazdálkodásból az önellátó kis paraszt gazdaság és vele a feudális termelési mód. A nagybirtok és a kis gazdaságok kapcsolata gyökeres változáson megy keresztül. Amellett, hogy a piacon egymás versenytársaivá válnak, munkamegosztás fejlődik ki közöttük, sőt bizonyos kiegészítő jelleg is kialakul. Átvéve a németalföldi mezőgazdasági módszereket, alkalmazva ezeket a kapitalista munkafeltételekhez, az angol gazdaságnak sikerült elsőnek Európában túljutnia a késő középkor mezőgazdasági nyomorsztinjén. Könnyen ki tudta elégíteni az iparosodás teljes lendületében fejlődő ország a gabonaszükségleteit és ugyanakkor arra is képes volt, hogy búzát exportáljon olyan országokba, amelyek lényegesen mezőgazdaságibb jellegűek voltak, de az angol példát csak sokkal később tudták követni.

A kapitalizmus és a mezőgazdaság

A 15. század második felével elkezdődött, és a 16. század közepe táján tetőfokára ért demográfiai felfutásból következett a gabona- és szőlőtermelés régi mechanizmusa szerint a szántóföldek növelése, mely együtt járt a föld termelékenységének csökkenésével. A parasztok mérhetetlenül sokat dolgoztak egyre kisebbedő parcelláikon és a föld termelékenysége óhatatlanul lecsökkent. Ha csak „a pestis előtti gazdasági rendszer bizonyos fajta visszaállításáról” lett volna szó, ahogy az előbb idézett szakvélemény kifejtette, ez a fejlemény kétségtelenül ugyanahhoz a biológiai és társadalmi katasztrófához vezetett volna, mint a 13. századi volt, és talán még rosszabb következményekkel, mert a kis paraszti gazdálkodás, az egyetlen mezőgazdasági szervezet a saját kezelésben tartott részerek felbomlása után, nem tudott volna tovább jutni a munka és a föld termelékenysége terén a struktúrájából következő határokon. Az a tény, hogy a 16. század demográfiai és mezőgazdasági felfutása nem általános nyomorba torkollott, hanem inkább valamiféle elviselhető pangássá változott át, a kapitalista világgazdaság kialakulásának tulajdonítható, melyen belül átviteli mechanizmusok fejlődtek ki,

alkalmasak az élelmiszer-feleslegek és a munkaerő-tartalékok mobilizálására, hogy ott használják fel azokat, ahol szükség volt rájuk. Ezen az átviteli mechanizmuson keresztül kapcsolódtak az európai gazdasági élet fő áramlatához olyan távoli vidékek, melyek addig jobbra elérhetetlenek voltak a nemzetközi kereskedelem számára és következésképp alkalmatlanok arra, hogy saját termelési kapacitásukat teljesen kihasználják. Látni fogjuk, hogy elsősorban Kelet- és Dél-Európáról van itt szó, később a tengerentúli gyarmatokról.

Ezek nélkül az új források nélkül az iparosodó Európa élelmiszer- és nyersanyagszükségeinek utánpótlása lehetetlen lett volna, mert nemcsak hogy a kedvező konjunktúra következtében újraéledt, ám technikai korlátait túllépni képtelen tradicionális gabonatermelés, de még Észak-Közép Itália és Németalföld megújított mezőgazdasága, amelyeket a kis parasztgazdaságok elképzelhetően legnagyobb és leghathatósabb erőfeszítése után elért a stagnáció hulláma, sem lett volna képes rá, hogy az európai gazdaság mindig növekvő szükségleteivel szembenézzen.

Legmeggyőzőbb példa erre a francia mezőgazdaság, a gabonatermelő-rendszer kialakításának és teljes kifejlődésének a klasszikus vidéke. A 17. és 18. században a mezőgazdasági technika és szervezés zsákutcába jutott. Megállapítható, hogy ebben a korszakban „a földbirtokos osztály vezető szerepet játszik a gazdasági és kulturális irányításban, hogy a földterület kb. 50 %-a a francia lakosság kevesebb mint 10 %-ának a tulajdonában van, hogy a franciák 2 %-nál kevesebb hányada birtokolja a földbirtokok egyharmadát, hogy 5–8 %-a bírja a földbirtoktőke közel 50 %-át és a haszonbérleteknek, felesbérleteknek, a tizedeknek és a különböző földesúri jogoknak csaknem az összességét... A földtulajdonos-tőkés és a bérlő-kereskedő közötti játékban hol az egyik, hol a másik nyer, míg a tényleges gazdálkodó, akár bérlő, feles, telepes, vagy tulajdonos, stagnáló helyzetben van... A földesúr, vagy tágabban véve, a nagybirtokosok osztálya a paraszt gazdasági konkurrensként tűnik fel, ez utóbbi általában passzivitással védekezik, ritkábban felkeléssel.”⁵⁴ A stagnálás bélyege 1600 után az egész gabonatermelő Európára rányomódik, kivéve Angliát, még a két legfejlettebb vidéken, azaz Németalföldön és Közép-Észak-Itáliában is. „A 18. század folyamán Németalföld tradicionális gabonatermelésében nem emelkedett a termelékenység...”, az északi vidék pedig „sokáig ragaszkodott a tradicionális gabonafélékhez, olyan mértékben, hogy a termelékenység valódi értelmében nem terjedt ki a tradicionális gabonatermelésre, csak a 19–20. században, a gépeknek és a természetes- és műtrágyáknak köszönhetően.”⁵⁵ Ez azzal a ténnyel magya-

rázható, hogy Németalföldön nem volt meg az Angliáéhoz hasonló, modernizált nagybirtok-forma, melynek példáját a kis gazdaságok követhették volna. De Közép-Észak-Itália polgári földbirtokosai sem voltak képesek rá, hogy megszervezzék a modern mezőgazdasági nagyvállalkozást. A kis, családi gazdaság sikere „nem feledtetheti el... hogy találkozunk bérlőkkel... akik spekuláns-közvetítők a tulajdonosok és az intézők között... őket csak az agrárjáradék akármilyen módon való megszerzése érdekli, mindegy, hogyan állítják ezt elő... még ha minden nem is vezet a mezőgazdaság fejlesztésének irányába.”⁵⁶ Ime egyik ok, amiért csak jelentős késéssel indult meg az agrárforradalom Itáliában is.

Mindenesetre a valódi magyarázat, hogy miért jutott előbbre az angliai mezőgazdaság, mint az előzőleg már fejlettebb másik két vidék, abban a tényben keresendő, hogy Németalföld épp úgy, mint Közép-Észak-Itália, fejlett mezőgazdaságát olcsó gabonabehozatalának köszönhette és ezzel hozzájárult beszerzési forrásai, Dél-Itália és Kelet-Európa elmaradottságához. Tévedés lenne azonban ezeknek az elmaradott országoknak sorsát pusztán mint a gyarmatosítás és kizsákmányolás folyamatának eredményét bemutatni. Láttuk, hogyan alakultak ki a kora középkor óta a *latifundiumok* Itália és az Ibériai félsziget déli részén. Végleges arcukat pontosan abban az időben nyerték fel, amikor Kelet-Európa robotoltató részervei, vagyis a 17. század gazdasági visszafejlődése során. Nem pusztán a véletlennek tulajdonítható, hogy ez időben egybeesik a mórok kiűzésével Andalúziából és Valenciából /1609/, mert egy minőségi mezőgazdaság megszüntetése volt az ára egy exportra berendezkedő, nagybani gabonatermelés bevezetésének.

Legjellemzőbb erre Szicília példája. A parasztság helyzete itt sokkal rosszabb volt, mint a „második jobbágyság” országaiban, mert a jobbágyok földhöz kötése még mindig több gondosságot igényelt a tulajdonos részéről, mint a kisbirtokok változó, egy-két évre szóló kiadása, ahogy a szicíliai *braccianti*-k esetében, akik látszólag felesek voltak, valójában rosszul fizetett bérmunkások, anélkül, hogy akár lakásuk is lett volna az általuk művelt földön, bezsúfolva éltek a nagy mezőgazdasági települések kis utcáskáiban. Ugyanúgy a *burgisi*-k, vagyis azok a parasztnok, akik állandó bérlők voltak és a földesúr által évről-évre emelt censust *[terraggio]* fizettek, sem voltak jobb helyzetben, mint a kelet robotoltató jobbágyai, akiknek censusa, sokszor természetbeni járadékaik is rögzítve voltak, tehát bizonyos piaclehetőségeik is maradtak, amelyek a földesúr eladási monopóliumai miatt a szicíliai parasztnak előtt teljesen el voltak zárva. A szicíliai földesurak azzal, hogy részerveiket bérbeadták a parasztnak, jobban kerestek, mint keleti megfe-

lelőik, akik kevesebb járadékot kaptak réservejeik és telkeik összessége után, mint amekkora volt a szicíliai latifundiumok urainak különböző formákban haszonbérbe adott földjeikért kapott jövedelme. Akkor, amikor a lengyel földesurak az ország összes gabonatermelésének csak 10 %-át tudták birtokba venni, Sziciliában ez az arány megháromszorozódik.⁵⁷

Mindez nem jelenti azt, hogy Kelet-Európa parasztjainak a sorsa kedvezőbb lett volna, mint a Földközi-tenger vidékén fekvő latifundiumok munkásaié. Még a déli parasztoktól beszedett magasabb többlet is fejlettebb urbanizáció jele a mediterrán országokban, mint Kelet-Európában. Épp a közeli városi piac hiánya készítette a balti országok földesurait, a 16. századtól, a német tartományoktól kezdve a szláv vidékeken át folytatva, egészen a 17. századig, hogy lemondjanak az egyre jobban elértéktelenedő pénzjáradékról és áttérjenek megkisebbedett, de sohasem egészen eltűnt réservejeik saját megművelésére. Mivel a fejletlen urbanizáció ezeken a vidékeken nem engedte meg az agrárúruk számára szélesebb városi piac kifejlődését, a parasztság nem volt abban a helyzetben, még ha a földesurak néha hajlandóságot mutattak is volna rá, hogy robotját pénzzal megváltva és ezzel fizetett munkaerő alkalmazását tegye lehetővé a földesuraknak. A városok viszonylagos elmaradottságának tulajdoníthatjuk végső elemzésben a robotoltatási rendszert és a „második jobbágyságot” Kelet-Közép-Európa országai-ban. Erről a tárgyról írt mellékelt cikkem, továbbá a nemzeti jelentések és Zimányi Vera speciális tanulmánya felmentenek attól, hogy a nagybirtok és a kis gazdaságok közti viszony e vonatkozása részletesebb történeti elemzésébe kezdjek, ez látszólag a nyugati kora középkor viszonyainak itteni meghonosodását tükrözi, valójában azonban a keleti földesúri gazdaság alkalmazkodása a világpiac mechanizmusaihoz, melynek összetevőjévé vált.

A problémának két vonatkozása van azonban, melyeket különösen alá kell húzni a helyenként kinyilvánított véleményekkel szemben. Egyrészt arról van szó, hogy a robot újraéléde nem korlátozódik csupán a „szláv Európára”, hanem a Balti-tenger vidékének német tartományai mellett a „megkövesedett nagybirtokok” Németországának néhány vidékén is elterjedt (pl. Szászországban és Ausztriában), sőt Skandináviában is, melyet a nagy, szabad paraszttömegek klasszikus hazájaként ismernek. Másrészt nem szabad elfelejteni, hogy a „második jobbágyság” területén belül Sziléziában, Csehországban, Magyarországon, sőt Lengyelországban is a robot korszakában a nyugati bérletekhez hasonló, gyakorlatilag független parasztgazdaságokkal is találkoztunk, melyek a nemzetközi piacra termeltek és közvetlen kapcsolatban álltak a kereskedőtökével, mint pl. a marhatenyész-

gyarországon, az ipari forradalmat megelőző korszak parasztjai Vencel koronájának országaiban, vagy a Danzig környékén élő pazt-kereskedők. Ezek a kapitalista vállalkozást képviselték a peremvidékek még feudális területein.

Növekedés és konjunktúra

Miután madártávlatból végignéztük a nagybirtok és a kis gazdaság kapcsolatainak történetét a középkortól kezdve az Ancien Régime végéig, joggal merül fel a kérdés: milyen mértékben befolyásolta ez a változatos kapcsolat az európai mezőgazdasági fejlődés dinamikáját és konjunktúráit. Guy Bois „Crise du féodalisme” c. munkájában modellt állít fel erre, ebben a növekedés és visszaesés változó fázisai függvényei a járadék rátája és mennyisége, a demográfiai növekedés és csökkenés, a termelés és a termelékenység, a föld és a munka termelékenysége között fennálló ellenkező irányú mozgásnak, ollót képezve az agrárárak és az iparcikkek árai, avagy az árak és a bérek között. Ez a modell a gabona- és szőlőtermelésen nyugvó feudális gazdaság mechanizmusának a megfigyelésén alapul, mely a paraszti és földesúri „familia” eltartására hivatott. E modell érvényessége és korlátai attól függnek, milyen mértékben függ az európai világ gazdaság egy adott pillanatban a gabona- és szőlőtermelés belső mechanizmusától, vagyis ez a függés annyira szoros, amennyire a gazdaság túlsúlya a gabona- és bortermeleken nyugszik. Minden munkamegosztás, a tradicionális mezőgazdaságtól elszakadó minden specializálódás módosítja némileg ezt a mechanizmust, és ez a módosítás a modellen is vissza kell hogy tükröződjék. Guy Bois modellje jelenlegi formájában a gazdasági mozgás mechanizmusát tükrözi vissza a középkor végén, anélkül, hogy számba venné az 1300 előtti és 1500 utáni feltételek alapvetően eltérő voltát.

Mindez nem akarja azt mondani, hogy a gabonatermelés szabályozó szerepe nem volt alapvető, de a teljes mezőgazdasági termelés struktúrájának átalakulásait, valamint a gabonatermelő vidékek változásait is figyelembe kell venni a konjunktúra változásainak az okai között. A végeredmény mindenesetre biztos, a feudális nagybirtok 700 és 1300 között élenkítő hatást gyakorolt az agrártermelésre és termelékenységre, az 1300 és 1600 közti korszak krízis- és fellendülési periódusaiban szerepe kétértelmű, inkább negatív, vagy legalábbis semleges, és csak a nagybirtok új formája, mely történelmileg a feudális uradalomhoz kötődik, gazdaságilag azonban különbözik tőle, válik újra képessé arra, hogy a kistermelésnek megadja az alapvető ösztönzést.

Jegyzetek

1. Seventh International Economic History Congress Edinburgh 1978. Four 'A' Themes 117–120.
2. F. Braudel: *Civilisation matérielle, Economie et Capitalisme XVe–XVIIIe siècle*. Paris 1979. III. 74–77.
3. W. Kula: *Théorie économique du système féodal*. La Haye 1970. IX.
4. G. Bois: *Crise du féodalisme*. Paris 1976. 352.
5. G. Bois: *Que-est-ce-que le féodalisme*. Bevezető tanulmány az „Au problème du féodalisme en Europe” c., a trieri Institut de Géographie Historique és a Société d'Étude du Féodalisme által 1981. május 7–10-én közösen rendezett konferenciához. Sokszorosított kiadvány, 12, 22, 26, 1. /Sajtó alatt./
6. A nemzeti jelentéseket a kongresszus előtt közzéadjuk a következő cím alatt: „Grand domaine et petites exploitations en Europe au Moyen Age et aux Temps Modernes.” /Nagybirtok és kis gazdaságok Európában a középkorban és az újkorban./
7. *The Transition from Feudalism to Capitalism*. Szerk. R. H. Hilton. London, 1976. 115.
8. G. Bois: *Crise...* 354–360.
9. G. Duby: *Guerriers et paysans*. Paris 1973. 51.
10. M. M. Postan: *The Medieval Economy and Society*. London 1972. 89.
11. Nem tudjuk fenntartás nélkül elfogadni francia kollégáinknak „Remarques préliminaires” /Előzetes megjegyzések/ c. tanulmányában kifejtett feltételezését, /kiadva a nemzeti jelentések kötetében/, mely szerint időszámításunk első évszázadaiban a Római birodalom Galliájában egymás mellett éltek a piacra termelő, rabszolgatartó „villae” és a hazai termelési formák, az önellátásra korlátozódó, járadék-szolgáltató kis gazdaságok – ez – utóbbiak az uradalomtól válték át a stafétatobot, amelynek egyfajta kezelői lettek, a későbbi jobbágygazdaságok elődjeként, a nagybirtok pedig, csak önmagának élve, átvészelte, míg beolvadt az elkövetkező Karoling korszak uradalmába. Noha a colonus gazdaságból a jobbágygazdaságba való átmenet hasonló körülmények között mehetett végbe, a dátumot korainak tartjuk a 10. század valóban döntő átalakulásaihoz viszonyítva, mely a rabszolgaság felszámolásának és a jobbágy-ság általánossá tételének korszaka volt.
12. B. F. Porsnev: *Feodalizm i narodnŭje maszszŭ* /Moszkva 1964. 510–512./
13. L. Makkai: *Les caractères originaux de l'histoire économique et sociale de l'Europe Orientale pendant le Moyen Age*. Acta Historica, Budapest, 1970.
14. L. Musset: *Les invasions: le second assaut contre l'Europe chrétienne /VIIe–XIe siècles/*. Nouvelle Clío No, 12 bis, Paris, 1965. 157.
15. A feudális nagybirtok keletkezésével kapcsolatban igyekeztem közös nevezőre hozni G. Duby, G. Bois és a saját elgondolásaimat, utóbbiakat „Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában” c. cikkemben fejtettem ki. Történelmi Szemle, 1976.
16. J. N. Biraben – J. Le Goff: *La Peste dans le haut Moyen Age*. Annales ESC 1969.
17. G. Bois: *Crise...* 164–170; Angliában az elnevezések változnak /a földműves ploughman lesz, a napszámos labourer/, de a viszony ugyanaz, ld. R. H. Hilton: *The English Peasantry in the Later Middle Ages*. Oxford 1975. 20–36.

- „let”, védelem lesz a gall-római típusú fiskalitások váratlan formáival szemben a gazdasági-társadalmi biztonság egy tényezője a paraszt számára, akit az uradalom keretébe tartozó önálló kisgazdaság művelőjeként nem fenyeget többé a kiűzés... Az uradalom egyszerre jelent segítséget a felszerelések nyújtásával és béklyót a járadékszedéssel...” mondja J. Goy „Remarques...” c. a nemzeti jelentések között kiadott tanulmányában, utalva G. Bois azonos koncepciójára.
19. A „találmányok”, pontosabban a 8. század óta a Karoling földesúri rézervekbe kivilárolt bevezetett újítások felsorolásánál gyakran elfelejtik a horizontális szövszövet és a kínai eredetű rokkát, melyet a 12. században mindenütt ismertek Európában a Dnyepertől nyugatra. A kérdés kitűnő ismerője, Endrei W. véleménye szerint a két újítás Bizáncból vagy a muzulmán Spanyolországból hatolt be Európába a 8–10. századtól kezdődően. /L'évolution des techniques du filage et du tissage du Moyen Age à la revolution industrielle. Paris – La Haye 1968. 26–47. Átvételük szerintünk, ugyanígy elképzelhető a varégek útján, a Balti-tengeren keresztül.
 20. Lynn White könyvének (Medieval Technology and Social Change, Oxford 1962) túl sziogrú kritikája maga is bírálható, mivel a munka alaptézise az, hogy a középkori újítások egyaránt függvényei voltak az agrártermelés technikájának, és a katonai kényszernek, vitathatatlanak bizonyult, és az új technikák döntő szerepét Európa gazdasági fejlődésében /B. Gille, Ch. Parain és F. Braudel után/ maga G. Bois is elismerte, aki trieri előadásában „a termelőerők igazi forradalmáról” és a középkori újítások elválaszthatatlanságáról beszél, „új és döntő agrárfejlődést téve lehetővé”, mely „jelentős többlet leadásával” ... az urbanizáció újjászületését idézte elő.” /7/ Lynn White néhány megállapítása, pl. elmélete a kengyel eredetéről /közép-ázsiai találmány, melyet feltehetőleg a varégek közvetítésével vettek át a Balti-tengeren keresztül, ld. L. Makkai: L'appart de l'Europe Orientale à l'évolution des moyens de transport: cheval – étrier – char. In: Technikatörténeti Szemle XI. 1979./ felülvizsgálendő, általános mondanivalója azonban időtálló.
 21. Az egyház szerepe az uradalmi rendszer kifejlődésében és fenntartásában még fel dolgozásra vár mind elméleti szempontból, mind adataiban. A fentebb említetteknek kívül hangsúlyozni kell a földesúri és egyházi hatalom egybeolvadását a plébaniatemplomok földesúr által történő alapításában és birtoklásában, ebből következik részesedése az egyházi jövedelmekből. A feudális rendszer e legelső szintjén végbement egybeolvadásnak magasabb szinten megfelel a főpapok és szerzetesrendek nagymértékű részesülése a feudális birtokban, ahogy a világi és szellemi hatalom kettőssége is, a császár és a pápa megszemélyesítésében. Ezt a kettősséget inkább mint egymást kiegészítő viszonyt kell tekintenünk, mintsem a szembenállás jelenségét. Ami a lovagság intézményének a felszentelését illeti, idézhetjük itt Odo, Cluny apát nagyszabású munkáját, vagy Szent Gellért fiktív életrajzát, a lovagi ideált, aki támogatja az özvegyeket, árvákat és általában az elhagyottakat, a szent lovagok kultuszát, elsősorban Szent Györgyét, aki csak 10. századi ábrázolásaiban száll lóra. Ami a parasztok életének /és egyben a járadéknak/ megszilárdulását és biztonságát illeti, beszélni kell itt a treuga dei-ről, Isten békéjéről, a szűkölködők védelme szempontjából a tized harmadáról, melyet „a szegények kincsének” tartanak /ezt később a földesurak elkobozták/ a falusi uzsora megtiltásáról, a kolostori vendégfogadókrol, az utasok számára, a kórházakról a talált gyermekek és aggok számára, stb.

22. Ld. A. Van Der Woude tanulmányát a nemzeti jelentések kötetében.
23. Th. Mayer: Königtum und Gemeinfreiheit im frühen Mittelalter. In: *Mittelalterliche Studien*. Lindau – Konstanz 1959.
24. P. Bonnassie: Du Rhône à la Galice. Genèse et modalités du régime féodal. *Colloque de Rome* 1978. 34.
25. Cl. Duhamel – Amado: A propos de la féodalité méridionale. Hozzászólás a trieri konferencián.
26. Ld. G. Añes és B. Vincent tanulmányát a nemzeti jelentések kötetében.
27. H. Bresc: Féodalité latine... Hozzászólás a trieri konferencián.
28. Idézetek G. Anes és B. Vincent hozzászólásaiból; a többi részletre vonatkozóan ld. P. Bonnassie idézett munkáját és J. G. Dalché: Féodalité et féodalisme, le cas de l'aire castillane. Hozzászólás a trieri konferencián.
29. Anes – Vincent i.m., J. Guiral: Aspects du féodalisme valencien. Hozzászólás a trieri konferencián.
30. Duby, i.m. 124–125.
31. E. Serini: *Agricoltura e mondo rurale*. In: *Storia d'Italia I*. Torino 1972. 136–188. G. Chittolini: *Signorie rurali e feudi alla fine del medioevo*. Torino UTET 1981.
32. Ld. G. Chittolini et G. Coppola tanulmányát a nemzeti jelentések kötetében.
33. Ld. J. Thirsk tanulmányát a nemzeti jelentések kötetében.
34. Ld. /az idézetekkel együtt/ A. Van der Woude id. tanulmányát.
35. Franciaország vonatkozásában M. Bloch, R. Boutruche és G. Duby immár klasszikussá vált munkáin és számos kiváló követőjük művein kívül, ld. a francia történet-szek e kongresszus alkalmára közreadott kötetét, mely tanulmányom befejezéséig sajnos még nem volt számomra hozzáférhető. Németországgal kapcsolatban ld. F. Irsigler tanulmányát a nemzeti jelentések kötetében, melyben különösen érdekes a különböző típusú parasztgazdaságok sok századon keresztül való továbbélésének bemutatása a kora középkor óta.
36. Idézte J. Topolski tanulmányából, ld. a nemzeti jelentések kötetét.
37. Ld. O. Pickl tanulmányát a nemzeti jelentések kötetében.
38. R. Boutruche: *Seigneurie et féodalité*. Paris 1968. 94.
39. A 6. jegyzet kiegészítésére ld. *Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit*. Szerk. F. Graus – H. Ludat 1967., B. Zientara: *Der Ursprung des „deutschen Rechtes“ /ius Theutonicum/ auf dem Hintergrund der Siedlungsbewegung in West- und Mitteleuropa während des 11. und 12. Jahrhunderts*. In: *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus 2*. Berlin 1979., St. Trawkowski: *Heredes im frühpiastischen Polen*. In: *Giessener Abhandlungen...* 100. 1980. és *Die Rolle der deutschen Dorf-Kolonisation und des deutschen Rechtes in Polen im 13. Jahrhundert*. In: *Die deutsche Ostsiedlung...* Sigmaringen 1974., E. Fügedi: *Das mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland*. Uo. és főleg Szücs J.: *Megosztott parasztság – egysegesülő jobbágság*, Századok 1981.
40. Ld. E. L. Petersen tanulmányát a nemzeti jelentések kötetében.
41. H. Van Der Wee – E. van Cauwenbergh: *Productivity of Land and Agricultural Innovation in the Low Countries 1250 – 1800*. Leuven 1978. 148–151.
42. R.H. Hilton: *Sur une crise générale de la féodalité*. *Annales* 1951.
43. *Four 'A' Themes*, Edinburgh, i.m. 117.
44. F. Braudel, i.m. I. 93.

45. Internationaler Ochsenhandel /1350–1750/. Szerk. E. Westermann. Stuttgart, 1979. Ld. Anes – Vincent, Chittolini – Coppola és Head- König jelentéseit.
46. A. N. Ciszozvonov: Die europäischen Bauern in Kampf und Land und Freiheit /14. und 15. Jh./, In: Der deutsche Bauernkrieg. Berlin 1977., L. Makkai: Gelöste und ungelöste Probleme der Geschichte der Bauernbewegungen. In: Ostmitteleuropäische Bauernbewegungen. Budapest, 1977.
47. Idézte Chittolini – Coppola tanulmányából.
48. M. Aymard: La transizione dal feudalesimo al capitalismo. In: Storia d'Italia. Annali I. Torino 1978. Ld. C. Poni tanulmányait az új technikák és kultúrák bevezetéséről.
49. Idézet A. Van Der Woude tanulmányából.
50. H. Van Der Wee – E. Van Cauwenberghe i.m., passim.
51. H. Van Der Wee: Löhne und wirtschaftliches Wachstum. In: Wirtschaftliches Wachstum... Darmstadt 1978. 412, 433.
52. Idézte: J. Thirsk tanulmányából.
53. Idézetek ugyanonnan.
54. Idézetek J. Goy „Remarques” c. hozzászólásából a nemzeti jelentések kötetéből. A technikai stagnációra vonatkozólag ld. J. Meuvret figyelemreméltó fejtegetését: Le problème des subsistances à l'époque de Louis XIV. I. Paris 1977.
55. H. Van der Wee – E. Van Cauwenberghe i.m. 20–21.
56. Idézte Chittolini – Coppola tanulmányából.
57. M. Aymard: Rendements et productivité agricole dans l'Italie moderne. Annales ESC 1973. Ld. M. Aymard: En Italie méridionale. J. Guiral: Aspects du féodalisme valencian, J. Guisado: Quelques réflexions sur les structures agraires de l'Andalousie, trieri előadások, sajtó alatt.